

บทที่ ๔

การเจริญวิปัสสนาภาวนาในโพธิราชกุมารสูตร

พระพุทธเจ้าทรงตรัสกับโพธิราชกุมารในเชิงยืนยันว่าแม้คนเราอยู่ในสถานะที่จิตเป็นสุขก็สามารถเจริญวิปัสสนาภาวนาได้ ซึ่งพระโพธิราชกุมารเข้าใจว่าการปฏิบัติธรรมในทางพระพุทธศาสนาจะต้องประสบความสำเร็จก่อนแล้วจึงพึงพระธรรม

การปฏิบัติกรรมฐานโดยการเข้าไปพิจารณาให้เห็นแจ้งในสภาวะธรรมของรูปธรรมและนามธรรมความหยั่งเห็นในพระไตรลักษณ์สามารถแทงตลอดสามัญลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และสามารถทำให้บรรลุมรรค ผล นิพพานได้ เพราะวิธีการเจริญวิปัสสนาเป็นขบวนการทางสติปัญญา คือเห็นแจ้งในอารมณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยความเป็นรูปนาม เห็นแจ้งเป็นพิเศษในอารมณ์ต่าง ๆ มีอินทรีย์ที่สมบูรณ์อุปมาคือ บุคคลผู้มีราตรีเดียวเจริญ

ดังนั้นในการศึกษาบทนี้จึงกำหนดประเด็นการศึกษาการเจริญวิปัสสนาในโพธิราชกุมารสูตรไว้ คือ

๔.๑ การละกามคุณ ๕ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

๔.๒ สมาบัติ ๘ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

๔.๓ วิชชา ๓ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

๔.๔ ปฏิจจสมุปบาท ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

๔.๕ อริยสัจ ๔ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

๔.๖ เวไนยสัตว์เปรียบด้วยดอกบัว ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

๔.๗ องค์ของภิกษุผู้มีความเพียร ๕ ประการในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

๔.๘ สรุปท้ายบท

๔.๑ การละกามคุณ ๕ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

ความสุขในกามคุณ ๕ ที่ปรากฏใน ลุฏิกโกปมสูตร พระพุทธเจ้าตรัสกับท่านอุทายีว่า ความสุขที่เกิดจากกาม เป็นความสุขไม่สะอาด ความสุขของปุถุชน ไม่ใช่ความสุขของพระอริยะไม่ควรเสพไม่ควรให้เจริญไม่ควรทำให้มากควรเกรงกลัวสุขชนิดนี้^๑

พระมหาวีรวงศ์ ปญญาวุฑโฒ (โกยรัมย์) ศึกษาเรื่อง “ศึกษาหลักปฏิบัติเพื่อละกามคุณ ๕ ในปาสราสิสูตร ” ทำให้ทราบว่า เมื่อสงเคราะห์เป็นรูปนามแล้วสามารถนำไปเป็นอารมณ์กรรมฐานในการปฏิบัติทั้งสมถะและวิปัสสนาเพื่อฝึกจิตให้ละจากกามคุณได้โดยการกำหนดเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภูมิที่สงเคราะห์เป็นรูปนามและเป็นการปฏิบัติตามแนวทางแห่งพระอริยะเจ้า การกำหนดอารมณ์ในสมถะวิปัสสนาเป็นการเดินตามทางแห่งพระอริยะเจ้าเป็นการแสวงหาที่ประเสริฐเป็นการปฏิบัติที่ประเสริฐเพราะมุ่งไปเพื่อความพ้นทุกข์เป็นไปเพื่อการทำให้หลุดพ้นจากกามคุณละกามได้^๒

พระมหาสุธน ยสสิโล (ผลชอบ) ได้กล่าวถึงวิปัสสนากรรมฐานในวิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องวิปัสสนากรรมฐานในพระพุทธศาสนา” พบว่าวิปัสสนากรรมฐานเป็นคำสอนแนวปฏิบัติทางด้านกายกับจิต^๓ ดังนั้น การปฏิบัติทั้งสมถะและวิปัสสนาทั้งสองเป็นเหตุทำให้ละกามคุณ ๕ ได้

นางสังวรณ์ แฉงนคร ศึกษาเรื่อง “ศึกษาหลักวิธีอบรมจิตและเจริญปัญญาในมหาสังกสสูตร ” พบว่ากามคุณ ๕ คืออารมณ์ที่น่าปรารถนาประกอบด้วยรูปสวเสียงไพเราะกลิ่นหอมรสอร่อยและสัมผัสที่นุ่มนวลกามคุณนั้นหมายรวมเอาวัตถุสิ่งของต่าง ๆ ทั้งหมดไม่ว่าจะมีชีวิตหรือไม่มีชีวิตซึ่งชาวโลกเห็นว่ามันน่าชื่นชมยินดีความเพลิดเพลินยินดีในกามคุณ ๕ คือรูป เสียงกลิ่นรสและ

^๑ ดูรายละเอียดใน ม.ม.(ไทย) ๑๓/๑๕๑/๑๗๙.

^๒ ดูรายละเอียดใน พระมหาวีรวงศ์ ปญญาวุฑโฒ (โกยรัมย์) ศึกษาเรื่อง “ศึกษาหลักปฏิบัติเพื่อละกามคุณ ๕ ในปาสราสิสูตร ”, วิทยานิพนธ์ศาสนศึกษามหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๘๔.

^๓ ดูรายละเอียดใน พระมหาสุธน ยสสิโล (ผลชอบ), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องวิปัสสนากรรมฐานในพระพุทธศาสนา”, วิทยานิพนธ์ศาสนศึกษามหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๑.

^๔ พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), ธรรมจกัปปวัตนสูตร, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์, หน้า ๒๒๖.

สัมผัสที่น่าปรารถนาบุคคลผู้ติดอยู่ในกามคุณ ๕ ไม่สามารถจะออกจากทุกข์ได้ต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏะสงสารตลอดไปผู้ที่ยังไม่หลีกออกจากกามก็ไม่ควรตรัสรู้ได้^๕

ในกามคุณประกอบด้วยคุณและโทษเนื่องจากเป็นอารมณ์ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนดเมื่อได้เสพสิ่งที่ปรารถนาแล้ว ความปิติย่อมย่อมจืดเป็นความสุขทางใจ ได้แก่ โสมนัสที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยกามคุณ ๕ ประการนี้ จึงเรียกว่าเป็น “คุณ” ซึ่งมีเพียงเล็กน้อย

ในมหาทุกขกัณฑ์สูตร พุทธองค์ทรงอุปมาเหมือนเนื้อป่าที่ไม่ติดบ่วงนอนทับบ่วงพึงทราบว่าเป็นสัตว์ไม่ถึงความเสื่อมไม่ถึงความพินาศไม่ถูกนายพรานเนื้อทำอะไร ๆ ได้ตามชอบใจ เมื่อนายพรานเนื้อเดินเข้ามาก็หนีไปตามความปรารถนาแม้ฉนั้นนั้น สมณะหรือพราหมณ์พวกใดพวกหนึ่งก็ฉนั้นนั้นเหมือนกันไม่ไผ่ฝืนไม่ลุ่มหลง เห็นโทษ มีปัญญาเครื่องสลัดออก^๖ ย่อมบริโศกกามคุณ ๕ ประการนี้ โดยความระมัดระวัง บัณฑิตพึงทราบว่า สมณพราหมณ์พวกนั้นเป็นผู้ไม่ถึงความเสื่อมไม่ถึงความพินาศ ไม่ถูกมารใจบาปทำอะไร ๆ ได้ตามใจชอบ

กามคุณ คือ สิ่งที่บุคคลไปกำหนดว่า น่าใคร่ น่าปรารถนา น่าพอใจ หรือโดยนัยหนึ่งก็คือ คุณของกาม ซึ่งก็หมายถึงพวกวัตถุกามนั้นในระดับหนึ่งในกรณีหนึ่งก็เป็นคุณเพราะเป็นเรื่องของโลก คือเป็นคุณประเภทโลก ๆ อำนวยประโยชน์ในระดับของโลก ๆ แต่ถ้าหากรุนแรงเกินไปก็มีโทษแม้ระดับโลกๆ เองก็ตาม ย่อมจะมีเพลิงทุกข์ติดตามมาด้วย ทำให้ผู้ที่ติดจมอยู่ในกามคุณ ๕ มี รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันน่าใคร่ น่าปรารถนา น่าพอใจ

กิเลส สายโลภะ ตัณหา ความยินดี ก็ย่อมบังเกิดขึ้นแล้วทำความกำหนดใหม่ว่า รูปสวย เสียงไพเราะ กลิ่นหอม รสน่าอร่อย และสัมผัสที่น่าพอใจ ยิ่งทะยานอยากได้สิ่งเหล่านั้นมากเท่าไร ก็ยิ่งเพิ่มความทุกข์ความเดือดร้อนมากขึ้นเท่านั้น ไม่สามารถจะพ้นจากความทุกข์นั้นไปได้ เพราะยังติดข้องอยู่ในกามคุณ ๕

ดังนั้น ถ้าบุคคลคลายจากความพอใจ หรือบรรเทาความยินดีในกามคุณ ๕ เหล่านั้นได้ แล้ว ย่อมหลุดพ้นจากทุกข์ไปได้ ไม่ต้องทุกข์เดือดร้อนอีกต่อไป

๔.๑.๑ วิธีละกามคุณ ๕

^๕ ดูรายละเอียดในนางสังวรณั เจ้านคร ศึกษาเรื่อง “ศึกษาหลักวิธีอบรมจิตและเจริญปัญญาในมหาสังกาสสูตร”, *วิทยานิพนธ์ศาสนศึกษามหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๒๕.

^๖ ปัญญาเป็นเครื่องสลัดออก ม.มู.อ. (บาลี) ๒/๒๘๗/๑๐๑.

๑) การกระทำทำให้หลีกออกจากกาม ซึ่งกระทำโดยอาศัยศีล ได้แก่ การบวชเป็นพระภิกษุ ถีอศีล ๒๒๗ ข้อ บรรพชาเป็นสามเณรถีอศีล ๑๐ ข้อ หรือเป็นคฤหัสถ์ถีอศีล ๘ ข้อ ทำให้กายละหลีกออกจากกามโดยอาศัยศีล เป็นเบื้องต้น คือรักษาศีล

๒) การทำให้ไม่มีความพอใจในกามละได้ด้วยดี สงบระงับด้วยดีภายใน อาจกระทำโดยอาศัยการเจริญสมถกรรมฐานสมถกรรมฐาน ได้แก่การปฏิบัติเกี่ยวกับจิต เพื่อให้จิตสงบ ตั้งมั่น ว่องไว เป็นสมาธิบรรลุปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน อาภาสฌานัญจายตนฌาน วิญญานัญจายตนฌาน อากิญจัญญายตนฌาน และเนวสัญญานาสัญญายตนฌานหรือสมาบัติ ตามลำดับ การปฏิบัติสมถกรรมฐาน อาจกระทำได้ ๔๐ วิธีคือเจริญสมาธิฝึกจิตคือเจริญจิต

๓) การเจริญวิปัสสนาโดยการปฏิบัติตามหลักมรรคมีองค์ ๘ เช่น ละนิวรณ์ และละสังโยชน์^๗ให้สิ้นไปจากจิต ดังนั้นผู้ปฏิบัติตามหลักมรรคมีองค์ ๘ เพื่อบรรลุธรรม เป็นการทำความทุกข์ให้เกิดสุข เป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์การนำหลักมรรคมีองค์ ๘ ไปประยุกต์ใช้กับการดำเนินชีวิต เป็นหลักธรรมเพื่อนำไปสู่ความสุขของบุคคลทุกคนในสังคมก็จะเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป คือการเจริญปัญญาหากปราศจากความหลงใหลในกามคุณแล้ว มนุษย์และสัตว์โลกทั้งหลายจะไม่ติดข้อง มัวเมาเพลิดเพลินในกามคุณ คือ รูป รส กลิ่น เสียงที่มากกระทบสัมผัสสละของคุณของกามนั้นคือสุข โสมนัสอันเกิดจากกาม เช่น เห็นรูปที่พอใจก็ยินดี ชอบเกิดเวทนาความรู้สึกที่โสมนัสและชอบในสิ่งที่เห็น นี่คือคุณของกามที่มีเล็กน้อยหาก รูปต่าง ๆ เสียง กลิ่น.....ทำให้ทุกข์เพียงอย่างเดียว มนุษย์และเหล่าสัตว์ก็คงไม่ติดข้องแต่เพราะกามมีคุณ คือ สุข โสมนัสอันอาศัยกาม ตามที่กล่าวมา สัตว์โลกจึงติดข้อง พอใจ และถูกเครื่องผูกคือกามคุณ ร้อยรัดไว้

ในการละกามคุณ ๕ นี้พระมหาอุเทน ปณญาปริทตโต กล่าวไว้ในหนังสือโสดาบันจากพระธรรมจักรว่า ปฏิปทาทางที่ดำเนินไปเพื่อ “โพธิ”รู้เห็นแจ่มแจ้งแทงตลอดอริยสัจ นี้อข้อห้ามที่ต้องประพฤติดละหลีกหนีออกห่างโดยสถานเดียวคือ กามคุณ ๕^๘

กามคุณ มีคุณน้อย แต่โทษมากซึ่งโทษนั้นมีมากมายทำให้มีการทะเลาะวิวาท อันอาศัยกามคุณความลำบาคความทุกข์ใจ เพราะสิ่งที่ติดข้องมีกามคุณ ๕ แปรปรวนไปไม่เที่ยง การถูกลงโทษ การถูกทำร้ายและการที่จะต้องจมลงไปในสังสารวัฏฏ์ไม่สามารถออกจากสังสารวัฏฏ์ได้ เพราะความติดข้อง และถูกเครื่องผูก คือ กามที่ร้อยรัดไว้นั้นเองกามคุณจึงมีคุณ จึงทำให้สัตว์โลกติดข้อง แต่มีโทษมาก เพราะมีโทษมากนี้เอง ท่านผู้มีปัญญาทั้งหลายจึงอบรมปัญญาเพื่อละกาม

^๗ ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, กรุงเทพมหานคร โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑, หน้า ๒๔๓.

^๘ พระมหาอุเทน ปณญาปริทตโต (สัจจัง), **โสดาบันจากพระธรรมจักร**, กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๔๗.หน้า ๒๗.

เมื่อมีปัญญาที่เพิ่มขึ้นไปตามลำดับก็จะสามารถละลายความติดข้องต้องการ และสามารถดับทุกข์ได้ในที่สุดไม่ต้องเวียนว่ายตายเกิดอีกในสังสารวัฏฏ์คือกิเลสกำละความติดข้อง และถึงการดับกิเลสในที่สุด

พระสมุห์สันติ เขมจาโร (แสงประสิทธิ์) ศึกษาเรื่อง “ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในมหาทุกขัขันธสูตร” พบว่ากามคุณเมื่อค้นหาในกามคุณยังไม่ได้ดับไปในหมู่ชนทั้งหลายย่อมประพตีกายทุจริต วจีทุจริต และ มโนทุจริต ครั้นตายแล้วย่อมไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เพราะเป็นวงจรกรรมกงเกวียนไม่สิ้นสุด อย่างนี้เป็น โทษ^๙

สิ่งที่ควรปฏิบัติในการเจริญวิปัสสนาภาวนาที่ควรใส่ใจให้มากนั้นคือต้องพยายามลดหรือพยายามเลิกละในกามคุณทั้ง ๕ เพราะกามคุณนั้นเปรียบเหมือนเป็นศัตรูของจิตใจ ทำให้จิตใจได้รับความเดือดร้อนสับสนวุ่นวาย ความประมาท (ปมาทะ) คือโลภมูลจิตูปบาทหรือโทสมูลจิตูปบาทเป็นไปโดยลักษณะพอใจในกามคุณ ๕ และทุจริต พร้อมทั้งหลงลืมการทำคุณงามความดี^{๑๐} เป็นทุกข์ ถ้าทำให้ใจสงบระงับ จึงจะพบคำว่า วิเวก แนวทางสำหรับปฏิบัติก็คือ ให้มองทุกสิ่งทุกอย่างว่า ล้วนตกอยู่ในกฎพระไตรลักษณ์ คือ ไม่มีอะไรที่จะคงสภาพอยู่เหมือนเดิม แต่จะต้องเปลี่ยนแปลงซึ่งมีลักษณะแฝงอยู่ที่เราเรียกว่าเป็นทุกข์ เพราะทนต่อสภาพอยู่อย่างเดิมไม่ได้ มีลักษณะที่เรียกว่าเป็นอนัตตา คือ ไม่มีจุดที่จะบังคับได้ว่า อย่าแก่ อย่าเจ็บรวมความคือ ทุก ๆ สิ่ง ทุก ๆ อย่าง ล้วนมีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และเสื่อมสลายไปในที่สุด การกำหนดรู้ได้อย่างนี้ จะทำลายความยึดมั่นแห่งอุปทานให้อ่อนกำลัง ถ้าความยึดมั่นอ่อนตัว ทุกข์ก็จะน้อยลง ถ้าจิตไม่ยึดมั่นเลย เช่น เห็นก็สักแต่ว่าเห็น ได้ยินก็สักแต่ว่าได้ยิน เป็นต้น จิตก็ไม่เป็นทุกข์

การที่จะเจริญวิปัสสนาภาวนาให้ได้รับผลดีนั้นจะต้องหลีกเลี่ยงจากกามให้ได้จึงสามารถได้พบกับความสุขที่แท้จริงที่ไม่มีความสุขอื่นยิ่งกว่าเป็นบรมสุข^{๑๑} ซึ่งพระพุทธเจ้าได้ตรัสยืนยันไว้ว่า

^๙ ดูรายละเอียดใน พระสมุห์สันติ เขมจาโร (แสงประสิทธิ์), “ศึกษาหลักธรรมและการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในมหาทุกขัขันธสูตร”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๔, หน้า ๑๘.

^{๑๐} พระโสภณมหาเถระ (มหาสี สยาดอ). *วิปัสสนานัย. เล่ม ๒*. พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสสมมหาเถระ) ตรวจชำระ พระคันธสาราภิกซ์ แปลและเรียบเรียง. นครปฐม: ซีเอไอ เซ็นเตอร์, ๒๕๕๐, หน้า ๔๐๙.

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติมช่วงที่๑/ยุคที่ ๑)*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๑๗๓ .

ทรงมีความสุขยิ่งกว่าบุคคลในโลกถือกันว่ามีความสุขที่สุด^{๑๒} สุขอื่นยิ่งกว่าความสงบไม่มีดังนั้นการสงบจากกามด้วยการละกามคุณจึงเป็นบาทฐานสำคัญในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

สรุปคือการปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา ประกอบด้วย ศีล สมาธิ และปัญญา

๔.๑.๒ ละกามฉันทนิเวรณ

ธรรมชาติที่มีความพอใจรักใคร่เพลิดเพลินยินดีในกามตัณหา มีความหลงใหล เร้าร้อนในกาม ความหมกมุ่นในกามทั้งหลาย^{๑๓} เพราะคนมีกามฉันทนิเวรณเป็นเจ้าเรือน มีจิตใจที่ฝักใฝ่ในอารมณ์ที่ชอบใจ มักเป็นคนรักสวयरักงาม จะต้องละด้วยการเจริญอสุกกรรมฐาน คือการพิจารณาดูซากศพให้เห็นเป็นของปฏิกูล น่าเกลียด สกปรก หรือเจริญกายคตาสติ พิจารณาร่างกายของตนเองและของคนอื่นให้เห็นเป็นของที่ไม่สวยไม่งาม น่าเกลียด สกปรกอย่างนี้ เมื่อพิจารณาได้แบบนี้แล้ว จิตใจก็จะเริ่มเบื่อหน่ายและจะไม่ยินดีในร่างกายอีกต่อไป^{๑๔}

กามฉันทนิเวรณ หมายถึง ความกำหนดหมกมุ่นอันมีรากะเป็นต้น ถ้ามั่นครอบงำจิตใจผู้ใดแล้ว จิตใจผู้นั้นก็มีตมัวหม่นหมองไม่เห็นเหตุผลอันผิดถูกได้ ชั่วดี บาปบุญได้ เพราะความอยากความต้องการอารมณ์หรือวัตถุที่เป็นกามคุณก็ดี ความพึงพอใจความยินดีคลั่งไคล้ในกามอารมณ์ก็ดี เรียกว่า กามฉันทนิเวรณ เพราะกามคุณเป็นตัวอารมณ์ แต่ที่เข้าไปยึดติดใจเป็นตัวกามฉันทนิเวรณ คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ที่น่าใคร่ น่าปรารถนา เป็นตัวที่เข้าไปยินดีติดใจ คำว่า กามคุณ ที่จริงแล้ว มันมีคุณ เพราะว่ามันเป็นผลของบุญ ใคร ๆ ก็ปรารถนา ไม่มีใครเลยที่จะไม่ปรารถนา रूपสวย เสียงไพเราะ กลิ่นหอม รสอร่อย ทุกคนปรารถนาทั้งนั้น คนที่จะได้รับก็ต้องมีบุญ ทำบุญไว้จึงมาได้ เห็นภาพดี ๆ มีได้ยินเสียงไพเราะ ได้กลิ่นหอม รสอร่อย สัมผัสดี ๆ ต้องมีบุญกุศลไว้ เมื่อไปรับสัมผัสอารมณ์ที่ดีนั้นแล้วก็เกิดความยินดีติดใจ ความยินดีติดใจ อันนี้เป็นตัวกามฉันทนิเวรณ ก็เพราะโลกเจตสิก มีความโลกเจตสิกต้องการติดใจในอารมณ์เป็นโลกะ^{๑๕} แม้แต่ปรารถนาต้องการฉันทนิเวรณวิปัสสนาบรรคผลนิพพาน ก็จัดเป็นกามฉันทนิเวรณเหมือนกันในขณะที่กามฉันทนิเวรณเกิดขึ้น

^{๑๒} พระพรหมคุณาภรณ์, พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๓, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๕), หน้า ๑๐๓๓.

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑/๒/๒๙๑/๓๔๕.

^{๑๔} พระธรรมเจดีย์ (ประกอบ ธมฺมเสฏฺโฐ ป.ธ. ๙), ธรรมวิภาคบรรยาย สำหรับนักธรรมและธรรมศึกษา ชั้นตรี โท-เอก ฉบับกรมการศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๖๘.

^{๑๕} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๑๕๔.

พึงกำหนดว่า ออยากหนอ ต้องการหนอ^{๑๖} เป็นต้น เหมือนที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า เมื่อกามฉันท (ความพอใจในกามารมณ์) มีภายในจิตย่อมรู้ชัดว่ากามฉันทมีอยู่ภายในจิตของเราหรือเมื่อกามฉันท ไม่มีภายในจิตย่อมรู้ชัดว่ากามฉันท ไม่มีภายในจิต^{๑๗} ดังนั้นเมื่อกามฉันทนิर्वรณเกิดขึ้น ต้องระลึก รู้เท่าทันความคิด ความตรึกนึกคิด เมื่อเกิดกามฉันทนิर्वรณขึ้นมาแล้ว ก็ต้องกำหนดรู้สภาวะของ กามฉันทนิर्वรณนั้น ก็จะสงบตัวลงได้^{๑๘}

ดังนั้นเมื่อเกิดกามฉันทนิर्वรณพึงเจริญด้วยการเจริญกายคตาสติ และกำหนดรู้เท่าทัน ความคิดที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง เมื่อจิตรู้ชัดเมื่อกำหนดจดจ่ออย่างต่อเนื่องกามฉันทนิर्वรณก็จะ สงบลงในจิตตามปัสสนาคือรู้เท่าทันจิต ตามหลักสติปัฏฐาน

๔.๑.๓ ประเภทยุคคลที่สามารถละกามคุณ ๕ ได้

จากการศึกษาพบว่าประเภทยุคคลที่สามารถละกามคุณ ๕ ได้มีอยู่ ๒ ลักษณะคือ ประเภทที่ทำให้กามคุณเบาบางกับประเภทที่ละได้โดยเด็ดขาดมีดังนี้คือ

- ก. ประเภททำให้เบาบางโดยการปฏิบัติด้วยการรักษาศีลมีศีล ๕-๘-๑๐-๒๒๗ เป็นต้น
- ข. ประเภทพระอริยบุคคลละได้ด้วยองค์ธรรมของมรรคผลนั้น ๆ

๑) พระโสดาบันและพระสกิทาคามีสามารถทำกามให้เบาบางจากจิตใจตามมรรค ผลของท่านเอง

๒) พระอนาคามีและพระอรหันต์ท่านสามารถละกามคุณ ๕ ได้เด็ดขาด^{๑๙}

๔.๒ สมบัติ ๘ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

คำว่า สมบัติ แปลว่า สมบัติ หมายถึง สมบัติของผู้ได้ฌานและการเข้าอยู่ในฌานหรือ เข้าสมบัติ อุปมาเหมือนกับบุรุษผู้หลบความร้อนเข้าไปอยู่ในบ้านที่ตนสร้างไว้ดีแล้ว ผู้ที่จะเข้า สมบัตินั้น โดยมาคิดว่า ความสุขที่เกิดขึ้นจากปริตตารมณ์ เป็นความสุขเล็ก ๆ น้อย ๆ สู้ความสุข ในฌานไม่ได้ จึงหลีกออกจากหมู่ไปสู่ที่สงบแห่งใดแห่งหนึ่ง ยกจิตของตนขึ้นสู่อารมณ์กัมมัฏฐาน บริกรรมจนจิตสงบเป็นอุปจารสมาธิ อัปปนาสมาธิ เข้าสู่ฌานธรรม

^{๑๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, วิปัสสนาขุณี หลักการปฏิบัติวิปัสสนา, แปลโดย จำรูญ ธรรมดา, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๓๐๘.

^{๑๗} ดุราละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๔/๒๕๐/๒๒๓.

^{๑๘} ดุราละเอียดใน พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๑๕๔.

^{๑๙} ดุราละเอียดใน พระอาจารย์ ดร.ภัททันตะ อาสภมหาเถระ, แว่นธรรมปฏิบัติ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๑๒๖-๑๓๗.

๔.๒.๑ ฅาน ๔

๑) ปฐมฅาน พระอรียสาวกในพระธรรมวินัยนี้ ปฏิบัติสมถกัมมัฏฐาน^{๒๐} ส้งัดจากกาม และอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วบรรลุปฐมฅานที่มีวิตก วิจารณ์ ปีติ และสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่^{๒๑} จึงเรียกว่าพระอรียสาวกในพระธรรมวินัยนี้ ปฏิบัติสมถกัมมัฏฐานปฐมฅาน

๒) ทุติยฅาน พระอรียสาวกในพระธรรมวินัยนี้ ปฏิบัติสมถกัมมัฏฐาน^{๒๒} เพราะวิตก วิจารณ์สงบระงับไป บรรลุตุติยฅานมีความผ่องใสในภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่^{๒๓} จึงเรียกว่าพระอรียสาวกในพระธรรมวินัยนี้ ปฏิบัติสมถกัมมัฏฐานทุติยฅาน

๓) ตติยฅาน พระอรียสาวกในพระธรรมวินัยนี้ ปฏิบัติสมถกัมมัฏฐาน^{๒๔} เพราะปีติจางคลายไป มีอุเบกขามีสติสัมปชัญญะ เสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฅานที่พระอรียะทั้งหลายสรรเสริญว่า ผู้มีอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุขจึงเรียกว่าพระอรียสาวกในพระธรรมวินัยนี้ ปฏิบัติสมถกัมมัฏฐานตติยฅาน

๔) จตุตถฅาน ผู้ปฏิบัติตามธรรมเหล่านี้ เรียกว่า ผู้มีเสขปฏิบัติทา จะได้วิชา ๓ คือ พระอรียสาวกในพระธรรมวินัยนี้ ปฏิบัติสมถกัมมัฏฐานเพราะละสุขและทุกขได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อน บรรลุจตุตถฅานที่ไม่มีทุกข ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่จึงเรียกว่า จตุตถฅาน

๔.๒.๒ การยกองค์ฅานขึ้นสู่วิปัสสนา

การเจริญวิปัสสนาภาวนาของสมณยานิกบุคคล ตามมหาสติปัฏฐานสูตรและพระสูตรอื่น ๆ ที่เกี่ยวกับการปฏิบัติ กล่าวไว้ว่า

ผู้บรรลุปฐมฅานแล้ว ควรเข้าปฐมฅานก่อนเจริญวิปัสสนาเพื่อให้ฅานเป็นบาท เมื่อออกจากฅานแล้วจึงเจริญวิปัสสนา ต่อมาแม้การหยั่งเห็นก็เป็นการกำหนดรู้ชั้น ๕ ซึ่งปรากฏในปฐมฅานนั้น ผู้ที่บรรลุปฐมฅานอื่นหรือรูปฅาน ก็ควรปฏิบัติตามในนี้เช่นเดียวกัน ผู้บรรลุปฐมฅานต้องเข้าฅานก่อนแล้วออกจากฅาน หลังจากนั้นจึงกำหนดรู้รูปนามที่ปรากฏในฅานนั้น ๆ โดยไม่มีพระบาลีที่กล่าวถึงการพิจารณารูปนามตามที่ได้ศึกษามาจากคัมภีร์เลย

^{๒๐} ุรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๙๗/๒๓๕

^{๒๑} ุรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๖/๓๐.

^{๒๒} ุรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๙๗/๒๓๕.

^{๒๓} ุรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๖/๓๐.

^{๒๔} ุรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๙๗/๒๓๕.

บางท่านอ้างพระดำรัสว่า อนิจฺจโต (ว่าไม่เที่ยง) จึงสำคัญว่าในที่นี้กล่าวถึงการหยั่งเห็นความไม่เที่ยง (อนิจฺจานุปัสสนา) เป็นต้นด้วยสัมมสมณญาณเป็นต้นไป ดังนั้น จึงอาจพิจารณารูปนามด้วยนามรูปปริจเฉทญาณและปัจจัยปริคคหญาณข้อนี้ไม่ถูกต้อง เพราะท่านกล่าวถึงสิ่งที่เป็นหลักสำคัญโดยตรง และรวมสิ่งที่ไม่สำคัญเข้าในข้อนี้อีกด้วย

สมณยานิก ผู้ปรารถนาจะบรรลุธรรมควรพยายามเจริญฌานขึ้นใดขั้นหนึ่งในฌาน ๔ ก่อน เมื่อเข้าถึงฌานแล้วก็ควรปฏิบัติให้คล่องแคล่วแล้วจึงใช้ฌานเป็นบาทในการเจริญวิปัสสนาต่อ โดยออกจากฌานแล้วกำหนดรู้องค์ฌานอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ปรากฏชัดในปัจจุบันขณะ เช่น วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา ผัสสะ เจตนา และมนสิการ เป็นต้น หรือกำหนดรู้สภาวะสัมผัสของลมหายใจเข้าออก (โณภูมัพพารมณฺเป็นปรมัตถ์) อย่างไรก็ตาม ส่วนมากการกำหนดรู้องค์ฌานของผู้เจริญสมณญาณแล้วทำสมณะให้เป็นบาทของวิปัสสนา มักกำหนดรู้ปีติเป็นอารมณ์ เพราะปีติเป็นธรรมชาติที่ปรากฏชัด แม้ในขณะที่ออกจากฌานแล้ว ส่วนผู้ที่ไม่อาจเพียรปฏิบัติจนบรรลุฌานได้ ก็ควรพยายามปฏิบัติให้บรรลุอุปจารสมาธิ เป็นอย่างน้อย โดยยึดเอาอารมณ์กรรมฐาน ๑๐ คือ อนุสสติ ๘ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ จตุธาตววัตถาน ๑ อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ จนให้จิตได้บรรลุถึงขั้นอุปจารสมบัตติ (สมาธิเข้าใกล้ฌาน, สมาธิใกล้จะแนบแน่น)^{๒๔}

เมื่อจิตเข้าถึงปฐมฌานจะข่มนิวรณ์ธรรมลงได้ นิวรณ์ แปลว่า ธรรมอันกั้นจิตไม่ให้บรรลุคุณงามความดีมีศีล สมาธิ ปัญญา มรรค ผล พระนิพพาน เป็นต้น หรือกั้นศีล สมาธิ ปัญญา สมาบัติ มรรค ผล พระนิพพาน ไม่ให้เข้าถึงตัวเรา นิวรณ์ธรรมนี้ เป็นอันตรายของปฐมฌานและของทุกๆ ฌานด้วยนิวรณ์นั้นมีอยู่ ๕ ประการ คือ

๑) กามฉันทะ พอใจในอารมณ์ เช่น พอใจในรูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส หรืออารมณ์เหล่านี้ที่เกิดขึ้นในขณะที่เจริญพระกัมมัฏฐาน จัดเป็นกามฉันทะ

๒) พยาบาท ไม่พอใจในอารมณ์ เช่น ไม่พอใจในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์ที่ไม่ดี ซึ่งเกิดขึ้นตอนปฏิบัติ หรืออารมณ์ใด ๆ ก็ดี ซึ่งเกิดขึ้นในเวลาปฏิบัติ เราไม่พอใจ ไม่ชอบใจ จัดเป็นพยาบาท

๓) ถีนมิทธะ ความง่วงงุน ความหดหู่ ความท้อแท้ ความง่วงเหงาหาวนอน

๔) อุทธัจจกุกกุกจะ ความฟุ้งซ่าน ความรำคาญ เมื่อนึกถึงบาปหรือความชั่วที่ตนทำไว้ แต่บุญไม่ได้ทำ

^{๒๔} ดูรายละเอียดใน สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) ศาสตราจารย์ (พิเศษ), ป.ธ. ๙, M.A., Ph.D., อริยวงศ์ปฏิบัติ, (กรุงเทพฯ: หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๔๘-๕๒.

๕) วิจิติจนา ความลึกลับเลสงสัย เช่น สงสัยในคุณพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ สงสัยเรื่องโลกนี้โลกหน้า สงสัยเรื่องนรก สวรรค์ พระนิพพาน เป็นต้น

ดังนั้นสมถกรรมฐาน และวิปัสสนากรรมฐานจึงเป็นหลักสำคัญในการเจริญวิปัสสนาภาวนาในพระพุทธศาสนา โดยสมถกรรมฐานนั้น เป็นการฝึกให้เกิดสมาธิสงบระงับจากนิวรณ์และกิเลสหรือฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิ ในการฝึกสมถกรรมฐานนั้นจะใช้จิตเพ่งที่สิ่งใดสิ่งหนึ่งอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งก็ได้ในบรรดากรรมฐาน ๔๐ กอง ซึ่งต้องขึ้นอยู่กับจริตของแต่ละคน และเพื่อยกจิตที่สงบแล้วขึ้นสู่การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานต่อไป การได้องค์ฌานหรือสมาบัติจึงสามารถยกจิตเพื่อเจริญวิปัสสนาได้

๔.๓ วิชา ๓ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

ในการเจริญวิปัสสนาโดยการใช้สมาธิให้เป็นฐานของวิปัสสนาโดยตรงนั้นคือ วิธีที่เรียกว่าวิชา ๓ ซึ่งพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งเป็นเจ้าชายสิทธัตถะได้ทรงศึกษากับดาบสทั้งสองจนได้สมาบัติ ๘ คือเมื่อทำสมาธิจนถึงขั้นจตุตถฌานคือฌานที่ ๔ ซึ่งเป็นขั้นสูงสุดของรูปฌานแล้ว ก็ฝึกอภิญญาต่อไป จนกระทั่งสำเร็จ วิชา ๓^{๒๖} หรือ ญาณ ๓

วิชา แปลว่า ความรู้แจ้ง ความรู้วิเศษ วิชา เป็นชื่อของปัญญา หมายถึง ความรู้แจ้ง ความรู้วิเศษที่ทำลายอวิชชาความไม่รู้ ความมืดความหลง เป็นความรู้ซึ่งเป็นผลของการเจริญวิปัสสนาได้แก่ความรู้ใน วิชา ๓ และวิชา ๘ วิชาจำแนกเป็น ๒ หมวด คือ วิชา ๓^{๒๗}

แม่ชี พิมพ์วรา ทิพย์บุญสิทธิ์ ได้ศึกษา“การศึกษาวิชาและจรณะในเสขปฏิบัติทาสูตร”. พบว่า “เสขปฏิบัติทา เป็นข้อปฏิบัติของพระเสขะที่พระพุทธเจ้าได้รับสั่งให้ท่านพระอานนท์แสดงแก่พวกเจ้าศากยบุตรครองกรุงกบิลพัสดุ์ เพื่อเป็นสิริมงคลแก่ท้องพระโรงหลังใหม่ของพวกเจ้าศากยบุตร ท่านพระอานนท์ได้แสดงเสขปฏิบัติทา ซึ่งได้แก่จรณะ ๑๕ ประการ คือ สีสัมปทา อินทรีย์สังวร โภชนมัตตัญญูตา ชาคริยานุโยค ศรัทธา หิริ โอตตัปปะ พหุสุต การปรารภความเพียร สติมั่นคง ปัญญา ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ผู้ปฏิบัติตามธรรมเหล่านี้ เรียกว่า ผู้มีเสขปฏิบัติทา จะได้วิชา ๓ คือปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ อาสวักขยญาณ จึงได้ชื่อว่า ผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ”^{๒๘}

^{๒๖} ดูรายละเอียดใน พ.อ.บ. (ไทย) ๓๒/๑๓๑/๑๓๘.

^{๒๗} ดูรายละเอียดใน พ.อ.บ. (ไทย) ๓๐/๒๖/๑๔๒.

^{๒๘} แม่ชี พิมพ์วรา ทิพย์บุญสิทธิ์ “การศึกษาวิชาและจรณะในเสขปฏิบัติทาสูตร”.วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕),บทคัดย่อ

วิชา ๓ หรือ ญาณ ๓ ได้แก่ ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือ ญาณเป็นเหตุระลึกขั้นที่อาศัยอยู่ในก่อนได้ ระลึกชาติได้ ส่งผลให้เห็นแจ้งในองค์ประกอบปัจจัยของขั้น ๕ หรือ “อดีตังสญาณ” คือ ญาณหยั่งรู้ส่วนอดีต รู้อดีตและสวหาเหตุปัจจัยอันต่อเนื่องมาได้ หรือ “สังจญาณ” คือ หยั่งรู้สังจะ ความหยั่งรู้ริยสังจ ๔ แต่ละอย่างตามที่เป็น ๆ ว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกขสมุทัย นี่ทุกขนิโรธ นี่ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

บรรพชิตผู้ประพฤติปฏิบัติตามธรรมวินัยของพระพุทธศาสนานี้ ปฏิบัติสมถกัมมัฏฐาน^{๒๙} เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อนแล้วสามารถ บรรลุ จตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขากำกับอยู่^{๓๐} อาศัยจตุตถฌาน มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์ ไม่มีสิ่งอื่นยิ่งกว่านี้อีกเดียว ย่อมระลึกชาติก่อนได้เป็นอันมากคือระลึกได้ ชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง ห้าชาติบ้าง สิบชาติบ้าง ยี่สิบชาติบ้าง ห้าสิบชาติบ้าง ร้อยชาติบ้าง พันชาติบ้าง แสนชาติบ้าง ตลอดสังวัฏฏ์เป็นอันมากบ้างตลอดวิวัฏฏ์เป็นอันมากบ้าง ตลอดสังวัฏฏ์วิวัฏฏ์เป็นอันมากบ้าง ว่าในภพนั้นเรามีชื่ออย่างนั้น มีโคตรอย่างนั้น มีผิวพรรณอย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น เสวยสุขเสวยทุกข์อย่างนั้น ๆ มีกำหนดอายุเพียงเท่านั้น ครั้นจุติจากภพนั้นแล้ว ได้ไปเกิดในภพนั้น แม้ในภพนั้น มีชื่ออย่างนั้น มีโคตรอย่างนั้น มีผิวพรรณอย่างนั้น มีอาหารอย่างนั้น เสวยสุขเสวยทุกข์อย่างนั้น ๆ มีกำหนดอายุเพียงเท่านั้น ครั้นจุติจากภพนั้นแล้ว ได้มาเกิดในภพนี้ ย่อมระลึกถึงชาติก่อนได้เป็นอันมาก พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอุเทศ ด้วยประการนี้ ข้อนี้เป็นความแตกฉานแห่งฉานข้อที่หนึ่งของอริยสาวกนั้นเปรียบเหมือนลูกไก่ไข่เล็บเท้าหรือจะงอยเจาะเปลือกไข่ออก^{๓๑} จึงเรียกว่าพระอริยสาวกในพระธรรมวินัยนี้ ปฏิบัติสมถกัมมัฏฐานปุพเพนิวาสานุสสติญาณ

จุตูปปาตญาณ คือ ญาณกำหนดรู้จุติและอุบัติแห่งสัตว์ทั้งหลาย อันเป็นไปตามกรรม เห็นการเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์ทั้งหลาย เรียกอีกอย่างว่า “ทิพจักขุญาณ” ทำให้เข้าใจเรื่องภวจักรแห่งปฏิจกสมุพบาทได้ หรือ “อนาคตังสญาณ” คือ ญาณหยั่งรู้ส่วนอนาคต รู้อนาคต หยั่งผลที่จะเกิดสืบต่อไปได้ หรือ “กิจจญาณ” คือ หยั่งรู้กิจ ความหยั่งรู้กิจอันจะต้องทำในอริยสังจ ๔ แต่ละอย่างว่า ทุกข์ควรกำหนดรู้-ปริยญา ทุกขสมุทัยควรละเสีย-ปหานะ ทุกขนิโรธควรทำให้เสร็จ-สังนิกิจริยา ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาควรลงมือแก้ปัญหา-ภาวนา

^{๒๙} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๙๗/๒๓๕.

^{๓๐} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๖/๓๐

^{๓๑} ดูรายละเอียดใน มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล, เล่ม ๒๐ หน้า ๔๗.

บรรพชิตผู้ประพฤติปฏิบัติตามธรรมวินัยของพระพุทธศาสนานี้ ปฏิบัติสมณกัมมัญฐาน^{๓๒} เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับไปก่อน บรรลุตตถญาณที่ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่^{๓๓} อาศัยจตุตถญาณ มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิ์อยู่ ไม่มีสิ่งอื่นยิ่งกว่านี้อย่างเดียว เห็นหมู่มสัตว์ที่กำลังจุติ กำลังอุปบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทรามได้ดี ตกยาก ด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ล่งจักษุของมนุษย์ ย่อมรู้ชัดซึ่งหมู่มสัตว์ ผู้เป็นไปตามกรรมว่า สัตว์เหล่านี้ ประกอบด้วยกายสุจริต วาจาสุจริต มโนสุจริต ไม่ติเตียนพระอริยเจ้า เป็นมิฉฌาภิภูมิจึงยึดถือการกระทำด้วยอำนาจมิฉฌาภิภูมิจึงเบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เขาย่อมเข้าถึงอภัย ทุกติ วินิบัติ นรก

ส่วนสัตว์เหล่านี้ ประกอบด้วยกายสุจริต วาจาสุจริต มโนสุจริต ไม่ติเตียนพระอริยเจ้า เป็นสัมมาภิภูมิจึงยึดถือการกระทำด้วยอำนาจสัมมาภิภูมิจึงเบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เขาย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ดังนี้ ย่อมเห็นหมู่มสัตว์กำลังจุติ กำลังอุปบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ได้ดีตกยาก ด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ ล่งจักษุของมนุษย์ ย่อมรู้ชัดซึ่งหมู่มสัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม ด้วยประการนี้ ข้อนี้เป็นความแตกฉานแห่งฌานข้อที่สองของอริยสาวกนั้น เปรียบเหมือนลูกไก่เจาะเปลือกไข่ออก จึงเรียกว่าพระอริยสาวกในพระธรรมวินัยนี้ ปฏิบัติสมณกัมมัญฐานจุตูปาตญาณ

อาสวักขยญาณ คือ ญาณหยั่งรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ความรู้ที่ทำให้สิ้นอาสวะ ความตรัสรู้อริยสัจ ๔ และปฏิจักษุสัมปทา หรือ “ปัจจุปปันนังสญาณ” คือ ญาณหยั่งรู้ส่วนปัจจุบัน รู้ปัจจุบัน กำหนดได้ถึงองค์ประกอบและเหตุปัจจัยของเรื่องที่เป็นไปอยู่ หรือ “กตญาณ” คือ หยั่งรู้การอันทำแล้ว ความหยั่งรู้ว่าการอันจะต้องทำในอริยสัจ ๔ แต่ละอย่างนั้นได้ทำเสร็จแล้ว

การที่บรรพชิตผู้ประพฤติปฏิบัติตามธรรมวินัยของพระพุทธศาสนานี้ระลึกชาติก่อนได้หลายชาติคือ ๑ ชาติ ๒ ชาติบ้าง ๑๐๐ ชาติ ๑,๐๐๐ ตลอดสังวัฏฏ์ภพหรือวิวัฏฏ์ภพ ระลึกชาติก่อนได้หลายชาติ พร้อมทั้งลักษณะทั่วไปและชีวประวัติอย่างนี้ก็เป็นวิชาของพระอริยสาวกประการหนึ่ง จึงเรียกว่า อาสวักขยญาณ^{๓๔}

การที่บรรพชิตผู้ประพฤติปฏิบัติตามธรรมวินัยของพระพุทธศาสนานี้เห็นหมู่มสัตว์ที่กำลังจุติ กำลังอุปบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทรามได้ดี ตกยาก ด้วยทิพยจักขุอัน

^{๓๒} ติรยลละเียตโน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๙๗/๒๓๕.

^{๓๓} ติรยลละเียตโน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๖/๓๐.

^{๓๔} ติรยลละเียตโน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, “เชิงอรธ” พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, เล่ม ๑ หน้า ๑

บริสุทธิ ล่วงจักขุของมนุษย์ ย่อมรู้ชัดซึ่งหมู่สัตว์ ผู้เป็นไปตามกรรมว่า สัตว์เหล่านี้ ประกอบด้วย กายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ตีเตียนพระอริยเจ้า เป็นมิจฉาทิฏฐิ ยึดถือการกระทำด้วยอำนาจ มิจฉาทิฏฐิ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เขาย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก ส่วนสัตว์ เหล่านี้ ประกอบด้วยกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ไม่ตีเตียนพระอริยเจ้า เป็นสัมมาทิฏฐิ ยึดถือ การกระทำด้วยอำนาจสัมมาทิฏฐิ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เขาย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ดังนี้ ย่อมเห็นหมู่สัตว์กำลังจติ กำลังอุปบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ได้ดีตักทาย ด้วยตาทิพย์อันบริสุทธิเหมือนมนุษย์ ก็รู้ชัดถึงหมู่สัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมแม้นี้ ก็เป็นวิชาของพระ อริยสาวกประการหนึ่งจึงเรียกว่า อาสวักขยญาณ

ความรู้แจ้งทั้ง ๓ ญาณนั้น จะกลายเป็นพื้นฐานในการพัฒนาปัญญาในขั้นสูงขึ้นไป คือ “วิปัสสนากัมมัญฐาน” ถ้าเป็นบุคคลที่มีกิเลสหนาเป็นพิเศษ ก็จะมีขาดสติสัมปชัญญะ คือ หลงผิด ด้วยอวิชชาใน “อภิญญา” (โลกียอภิญญา) คือ คุณวิเศษที่เกิดขึ้น เรียกว่า “อุตตริมนุสสธรรม” (อริยมรรค) คือ ธรรมชั้นบรรลุลผลแห่งการปฏิบัติ ธรรมล้ำมนุษย์ หรือธรรมของมนุษย์ผู้ยอดเยี่ยม โดยนำไปใช้เพื่อแสวงหาโลกสักการะ หรือความต้องการชื่อเสียงสรรเสริญแห่งโลกธรรม ๘ (ลาภ ยศ สรรเสริญ ความสุข)

สำหรับขั้นสูงสุดของการเจริญญาณนั้น คือ “นิโรธสมาบัติ” หมายถึง การเข้านิโรธ ด้วยการดับ “สัญญา” คือ ความจำได้หมายรู้ และ “เวทนา” คือ การเสวยอารมณ์ เรียกเต็มคำว่า การเข้า “สัญญาเวทิตนิโรธ” (สัญญาเวทิตนิโรธสมาบัติ) พระอรหันต์และพระอนาคามีที่ได้ “สมาบัติ ๘” แล้วเท่านั้น จึงจะเข้า “นิโรธสมาบัติ” ได้ ซึ่งต้องเป็นไปตามลำดับใน “อนุปปพวิหาร ๙” (อนุปปพวิหารสมาบัติ) หมายถึง ธรรมเป็นเครื่องอยู่ที่ประณีตต่อกันขึ้นไปโดยลำดับ ได้แก่ รูป ฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ และ สัญญาเวทิตนิโรธ ๑

ในการเจริญภาวนาขึ้นต่อจากสมถกัมมัญฐาน (รูปฌาน ๔) คือ “วิปัสสนา” หมายถึง การฝึกอบรมเจริญปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งชัดตามเป็นจริง จนมีจิตใจเป็นอิสระ ไม่ถูกครอบงำด้วย กิเลสและความทุกข์ เรียกว่า “ปัญญาภาวนา” ส่วนคำว่า “วิปัสสนากัมมัญฐาน” หมายถึง กรรมฐานคือวิปัสสนา การเจริญปัญญาด้วย “วิปัสสนาญาณ ๙” เพื่อให้เกิด “วิปัสสนาปัญญา” คือ ปัญญาที่ถึงขั้นเป็นวิปัสสนา ปัญญาที่ใช้ในการเจริญวิปัสสนา นั่นคือ ปัญญาที่พิจารณาเข้าใจ สังขารตามความเป็นจริง เรียกว่า “ญาณทัสสนะ” โดยพัฒนาญาณทัสสนะดังกล่าวนี้ ด้วย หลักธรรม “วิสุทธิ ๗” จนสามารถบรรลุถึงความหลุดพ้นด้วยหลักธรรม “วิมุตติ ๕” นั่นคือ “พระ นิพพาน” เมื่อปัญญาเข้าถึง “วิปัสสนาภูมิ” จึงเป็น “วิปัสสนาปัญญา” อย่างเต็มที่ นั่นคือ การก้าว เข้าไปในภูมิแห่งวิปัสสนา ฐานที่ตั้งอันเป็นพื้นที่ซึ่งวิปัสสนาเป็นไป พื้นฐานที่ดำเนินไปของวิปัสสนา (๑) การปฏิบัติอันเป็นพื้นฐานที่วิปัสสนาดำเนินไป คือ การมองดูรู้เข้าใจ หรือรู้เท่าทันสังขาร

ทั้งหลายตามที่มันเป็นอนิจจตา ทุกขตา อนัตตา แห่งไตรลักษณ์ อันดำเนินไปโดยลำดับ จนเกิดตรุณวิปัสสนา ซึ่งเป็นพื้นของการก้าวสู่วิปัสสนาที่สูงขึ้นไป และ (๒) ธรรมที่เป็นภูมิของวิปัสสนาคือ ธรรมทั้งหลายอันเป็นพื้นฐานที่จะมองดูรู้เข้าใจ ให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งตามเป็นจริง ตรงกับคำว่า “วิปัสสนาภูมิ” ได้แก่ ชันธ ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรี ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท และปฏิจจสมุปป็นนธรรม (สภาวะธรรม ปรากฎการณ์ สภาวะ ที่เกิดขึ้นในปฏิจจสมุปบาท) ทั้งหลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การเน้นความสำคัญของ “ปฏิจจสมุปบาท” ซึ่งเป็นที่รวมในการทำ ความเข้าใจธรรมทั้งหมดนั้น นั่นคือ สารในเรื่องธรรมชาติทั้งปวงหรือสภาวะธรรมทั้งหลายที่มีในภูมิ

การกระทำทุกอย่างจะมีวัตถุประสงค์หรือจุดหมายปลายทางด้วยกันทั้งสิ้น สำหรับจุดมุ่งหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนาก็คือ ไปสู่นิพพานอันเป็นบรมสุข เมื่อมีพระพุทธเจ้ามาตรัสรู้ และเมื่อได้รับฟังคำสอนแล้ว ปฏิบัติแล้วก็จะบรรลุพระอรหันต์ตามได้ ดังนั้น สิ่งที่สำคัญที่สุดของผู้ปฏิบัติธรรมก็คือ วิชชาที่จะทำให้บรรลุพระอรหันต์ ซึ่งก็คือ วิชชา ๓

ดังนั้นวิชา ๓ นี้จึงเป็นธรรมสำหรับการเจริญวิปัสสนา ซึ่งทำให้ผู้เจริญธรรมและปฏิบัติตามสามารถบรรลุธรรมแบบเจโตวิมุตติ และหลุดพ้นจากกิเลสเข้าถึงปัญญาวิมุตติได้ในที่สุด

๔.๔ ปฏิจจสมุปบาท ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

การแสดงหลักปฏิจจสมุปบาท เป็นการแสดงให้เห็น ความเกิดขึ้นแห่งธรรมต่าง ๆ โดยอาศัยปัจจัยสืบทอดกันไปคือสภาพการเกิดขึ้นพร้อมแห่งธรรมทั้งหลายเพราะอาศัยกัน, การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดมีขึ้น เช่น ทุกข์เกิดขึ้นเพราะมีปัจจัย ๑๒ เรื่องเกิดขึ้นสืบ ๆ เนื่องกันมาตามลำดับวิธีกำหนดปฏิจจสมุปบาท

๔.๔.๑ กำหนดตามหลักปริญา ๓ คือ^{๓๔} ๑. ญาตปริญา การกำหนดรู้ขั้นรู้จัก ๒. ตีรณปริญา การกำหนดรู้ขั้นพิจารณา ๓. ปหานปริญา การกำหนดรู้ขั้นละ

๑) ญาตปริญา การกำหนดรู้ขั้นรู้จัก เช่น กำหนดรู้ตัณหา คือเห็นว่า นีรูปตัณหา นีสัทธตัณหา นีคันธตัณหา นีรสตัณหา นีโณภูมัพพตัณหา นีธัมมตัณหา กำหนดรู้เห็นอย่างนี้เรียกว่า ญาตปริญา

๒) ตีรณปริญา การกำหนดรู้ขั้นพิจารณา เช่น พิจารณาตัณหา คือพิจารณาโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรค เป็นดุจหัวฝี ตัณหาเป็นของที่ต้องสลัดออกไป กำหนดรู้เห็นอย่างนี้ เรียกว่า ตีรณปริญา

^{๓๔} ดูรายละเอียดใน ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๕๑/๒๑๐

๓) ปหานปริญญา การกำหนดรู้ชั้นละ เช่น พิจารณาเห็นอย่างนั้นแล้ว ย่อมละ บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ให้ถึงความไม่มีตัณหาอีก สมดังพระพุทธพจน์นี้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงละความกำหนัด ด้วยอำนาจความพอใจในตัณหาเสีย ตัณหานั้น เธอทั้งหลายละได้ เต็ดขาดแล้ว จักถูกตัดรากถอนโคน เหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้” กำหนดละตัณหานั้นได้อย่างนี้ เรียกว่า ปหานปริญญากำหนดด้วย ปริญญา ๓ นี้ เพื่อเข้าไปรู้แจ้งในกระแสแห่งปฏิจจสมุปบาท อันเป็นกระบวนการแห่งทุกข์ หรือ เป็นกระบวนการเกิดรูปนาม เพราะรูปนามเป็นกระแสในหลักปฏิจจสมุปบาท สมดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ด้วยเหตุดังนี้แลเพราะนามรูปเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี” ดังนี้เป็นอาทิ^{๓๖}

ดังนั้น การกำหนดด้วยปริญญา ๓ นี้ สามารถดับกระแสปฏิจจสมุปบาทได้โดยสิ้นเชิง (รู้จัก รู้พิจารณา รู้ละ รู้คลาย) นี่เป็นวิธีกำหนดอย่างหนึ่ง “การที่ธรรมทั้งหลายอาศัยกันเกิดเกิดขึ้น พร้อม”^{๓๗} สภาพอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น, การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันจึงเกิดมีขึ้น, การที่ทุกข์เกิดมีขึ้นจึง อาศัยปัจจัยต่อเนื่องกันมา เรียกว่าปฏิจจสมุปบาท

วิปัสสนา คือ ปัญญาที่รู้แจ้งในรูปนามตามความเป็นจริงในสภาพธรรมที่กำลังปรากฏ ในขณะปัจจุบัน ตามความเป็นจริงดังนั้น วิปัสสนาก็คือ กุศลจิตที่ประกอบด้วยปัญญา ระดับสูง เมื่อ จิตเกิดขึ้น ก็ต้องมีอารมณ์ คือ สิ่งที่ถูกจิตรู้ ซึ่ง กุศลจิตที่ประกอบด้วยปัญญา ที่เป็นวิปัสสนา ก็ จะต้องมีอารมณ์ซึ่ง เราอาจจะเรียกได้ว่า เป็นภุมิหรือ เป็นที่ตั้งของสติและปัญญา หรือ เป็นสิ่งที่ สติ และปัญญารู้ในขณะนั้น ซึ่ง ภุมิ ที่ตั้ง หรือ อารมณ์ ของวิปัสสนา คือสภาพธรรมที่มีจริงที่เป็น นามธรรมและรูปธรรมสภาพธรรมที่มีจริง

ความเป็นปัจจัยของสภาพธรรมที่มีอยู่จริง ซึ่งในการเจริญวิปัสสนา เมื่อถึงปัญญา ระดับสูง ก็ต้องรู้ถึงความเป็นปัจจัยของสภาพธรรม แต่ละอย่าง ซึ่งก็ต้องเป็นการเจริญวิปัสสนา ถึง วิปัสสนาญาณขั้นที่ ๒ ที่เรียกว่า ปัจจยปริคคญาณ ก็รู้ความเป็นปัจจัยของสภาพธรรม ดังนั้นถ้า เป็นการเจริญวิปัสสนาขั้นต้น ปัญญาขั้นต้นที่เป็นวิปัสสนา ก็ยังไม่สามารถรู้ความเป็นปัจจัย แต่เมื่อ ถึงปัญญาระดับสูงที่เป็นวิปัสสนาญาณขั้นที่ ๒ ก็สามารถมีปัจจัยของสภาพธรรมให้ปัญญาคือ วิปัสสนาญาณรู้ได้ คือเป็นภุมิเป็นที่ตั้งเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาได้แต่ต้องเป็นวิปัสสนาญาณขั้นที่ ๒

^{๓๖} ติวรายละเอียดยใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๙๗/๕๘.

^{๓๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, หน้า ๑๙๓

ดังนั้นเมื่อปัญญาเห็นเหตุปัจจัยคือเห็นทุกข์เห็นเหตุแห่งทุกข์การเห็นปัจจุสมุปบาทในปัจจุบันจึงยอมทำให้ได้มองเห็นอริยสัจซึ่งอยู่เป็นปัจจุบันธรรม^{๓๘}

๔.๔.๒ กำหนดตามหลักวิปัสสนาญาณ ๙ คือ^{๓๙}

๑. อุทยัพพยานุปัสสนาญาณ ปัญญาตามเห็นความเกิดและความดับของ เบญจขันธ์หรือ ความเกิดดับของรูปนาม เช่น รูปเกิดขึ้นแล้วในปัจจุบัน ชื่อว่าความเกิดแห่งรูป ความเสื่อมแห่งรูปในปัจจุบัน ชื่อว่า ความเสื่อมแห่งรูป หรือความดับแห่งรูป ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา จะมีปัญญาตามเห็นความเกิดดับแห่งรูปในขณะนั้นตามความเป็นจริงอย่างนี้ ปัญญาตามเห็นความเกิดดับของเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ก็นัยนี้เหมือนกัน และรู้ว่า รูป มีอาหารเป็นเหตุเกิดเวทนา สัญญา สังขาร มีผัสสะเป็นเหตุเกิด และวิญญาณ มีนามรูปเป็นเหตุเกิด

๒. กังคานุปัสสนาญาณ ปัญญาตามเห็นความสลายไปแห่งรูปนาม คือผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา จะมีปัญญาตามเห็นความดับไป หรือความสลายไปแห่งรูปนามโดยส่วนเดียวเท่านั้น ได้แก่ รูปนามนี้มีแต่ดับไป หรือเสื่อมไปเท่านั้นผู้เจริญเจริญวิปัสสนาภาวนา จะมีปัญญาตามเห็น รูปเป็นต้น โดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และรู้ว่า ชรา มรณะเป็นต้นเกิดขึ้นแล้ว ดับไป จนกระทั่งไม่ถือมั่นสิ่งใดๆ

๓. กายตูปัญฐานญาณ ปัญญาตามเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว หรือเป็นภัย เช่น ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความโศกเศร้า เสียใจ คร่ำครวญรำพึงรำพัน เป็นต้น เป็นภัย หรือเป็นของน่ากลัว เป็นเหตุให้มีทุกข์รำไป ดังนั้น การดับความเกิดเป็นต้นได้ จึงไม่เป็นทุกข์ มีแต่ความสุขฝ่ายเดียว ได้แก่เข้าถึงพระนิพพานได้

๔. อาทีนวานุปัสสนาญาณ ปัญญาตามเห็นสังขารโดยเป็นโทษ เช่น การเกิดมีขันธ์ ๕ แล้ว เป็นภัยตามที่กล่าวแล้ว นำความทุกข์ โศกเศร้าเสียใจเป็นต้น นี่คือโทษของการมีขันธ์ ๕ การดับสิ่งเหล่านี้ได้ จึงเป็นสุข

๕. นิพพิทานุปัสสนาญาณ ปัญญาตามเห็นสังขารด้วยความหน่าย คือ นอกจากสังขารมีภัย มีโทษแล้ว ยังนำมาซึ่งความน่าเบื่อหน่าย จึงปฏิบัติเพื่อความคลายความกำหนัด หรือคลายความเพติดเพลินด้วยอำนาจยินดีในสังขารอีกต่อไป

๖. มุญจิตุกัมมตาญาณ ปัญญาอันคำนึงด้วยใคร่จะพ้นไปเสียจากสังขาร ที่มีแต่ภัย มีแต่โทษ มีแต่ความน่าเบื่อหน่าย จึงต้องการหลุดพ้นไปจากสังขารนี้

^{๓๘} สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน), ความเข้าใจเรื่องปัจจุสมุปบาท, พิมพ์ครั้งที่ ๓, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓, หน้า ๕๒.

^{๓๙} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๙/๗๗

๗. ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ ปัญญาตามเห็นการพิจารณาหาทาง เพื่อมองหาอุบายที่จะปลดปล่อยออก

๘. สังขารเพกขาญาณ ปัญญาอันเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร ไม่ยินดียินร้ายในสังขารทั้งหลาย

๙. สัจจานุโลมิกญาณ หรืออนุโลมญาณ ปัญญาอันเป็นไปโดยอนุโลมแก่การหยั่งรู้ อริยสัจ หรือ หยั่งรู้ในหลัก ปฏิจจนุปบาท ธรรมเหล่านี้ คือ^{๔๐} มุญจิตุกัมมตาญาณ ปฏิสังขานุปัสสนาญาณ และสังขารเพกขาญาณมีอรรถต่างกันและมีพยัญชนะต่างกัน หรือมีอรรถอย่างเดียวกันต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น ธรรมเหล่านี้แล่นไปสู่พระนิพพาน คือ ปัญญาในการออกและหลีกเลี่ยงจากนิमितภายนอกและโคตรภูตธรรม ธรรมเครื่องถอนออกจากความเป็นปุถุชน มีมรรคญาณ ผลญาณเกิดขึ้นติดต่อกัน เหมือนอาทิตย์อุทัยที่กำลังความมืดไปฉับนั้น เข้าถึงความเป็นอริยชนต่อไป

ดังนั้น วงจรแห่งปฏิจจนุปบาท ก็ขาดไปโดยสิ้นเชิง ด้วยการเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยอาศัยกำหนดวิปัสสนาญาณ ๙ ตามลำดับมีนัยดังกล่าวแล้ว

อีกประการหนึ่งการ ตัดกระแสแห่งปฏิจจนุปบาทนั้น ควรกำหนดรู้ที่อวิชชาซึ่งภาวะที่เป็นอวิชชา ก็คือ การไม่มองเห็นไตรลักษณ์ โดยเฉพาะความเป็นอนัตตา คือ ไม่รู้ตระหนักรู้ว่า สภาพที่ถือกันว่าเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา นั้น เป็นเพียงกระแสแห่งรูปธรรมนามธรรม ส่วนย่อยต่างๆ มากมาย ที่สัมพันธ์เนื่องอาศัยเป็นเหตุเป็นปัจจัยสืบต่อกัน โดยอาการเกิดสลาย ๆ ทำให้กระแสนั้นอยู่ในภาวะที่กำลังแปรรูปอยู่ตลอดเวลา การกำหนดรู้ที่อวิชชาคือ เพราะอวิชชาที่มีสังขารจึงมี เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับไป เมื่อผู้รู้กำหนดรู้กำหนดตัดได้อย่างนี้แล้ว กระแสอื่น ๆ ก็ถูกตัดขาดได้เด็ดขาด^{๔๑} ในการกำหนดปฏิจจนุปบาทนั้น จะกำหนดจากต้นไปหาปลาย^{๔๒} เช่น กำหนดที่อวิชชา โดยอนุโลมนัย หรือกำหนดจากปลายไปหาต้น^{๔๓} เช่น กำหนดที่ชรา มรณะ โดยปฏิโลมนัย หรือกำหนดที่ตรงกลาง^{๔๔} คือ วิญญูญาณตามที่กล่าวแล้วในก่อน หรือว่า กำหนดที่ต้นหาไปหาอวิชชาก็ได้^{๔๕}

^{๔๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๗/๓๘๔.

^{๔๑} ดูรายละเอียดใน ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๔/๕๔.

^{๔๒} ดูรายละเอียดใน ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒

^{๔๓} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๓/๓๑, ๑๐/๖๐/๓๔.

^{๔๔} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๑๕/๖๔.

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๔/๑๑๐

ฉะนั้น นัยวิธีการกำหนดปฏิเสธสมุปปาท อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาภาวนา ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา กำหนดตามวิธีการใดวิธีหนึ่งถูกต้องแล้ว ความเกิดทุกข์ ความดับทุกข์ อันเป็นกระแสเกิดกระแสนดับก็หมดไปโดยแท้

ภูมิวิปัสสนาและฐานที่ตั้งให้สติระลึกที่เป็นไปในธรรม(สติปัฏฐาน)นั้นในความเป็นจริงไม่ต่างกันเพราะ ภูมิ ก็หมายถึง อารมณ์ ที่ตั้งของสติปัฏฐานนั้นสภาพธรรมใดที่มีจริง เป็นภูมิ หรือเป็นที่ตั้ง และเป็นอารมณ์ ของสติปัฏฐานและวิปัสสนา เพราะบางนัย วิปัสสนาและสติปัฏฐานก็มีนัยเดียวกัน คือ การระลึกรู้ลักษณะของสภาพธรรมที่มีจริงที่เป็นธรรมไม่ใช่เรา สภาพธรรมที่มีจริงจึงเป็นอารมณ์เป็นภูมิ เป็นที่ตั้งของสติปัฏฐานและวิปัสสนาสภาพธรรมที่มีจริงทุกอย่างเป็นที่ตั้งให้ปัญญาเกิดขึ้นรู้ตามความเป็นจริงได้ทั้งนั้น ขึ้นอยู่กับความเข้าใจถูกเห็นถูก ตั้งแต่ต้นว่า เป็นธรรมที่มีจริงซึ่งเป็นธรรมแต่ละอย่าง ๆ เพราะ ธรรม นั้นกว้างขวางมากครอบคลุมทั้งนามธรรมและรูปธรรมทั้งหมด ขณะที่รู้ ก็รู้ทีละอย่างไม่ปะปนกัน

ดังนั้นสภาพธรรมทั้งหมด ทั้งที่เกิดขึ้นเพราะเหตุปัจจัยที่เป็นสังขารธรรม และทั้งที่เป็นสภาพธรรมที่มีจริง ไม่เกิดและไม่ดับคือพระนิพพานปัญญาสามารถเข้าใจตามความเป็นจริงได้ทั้งหมดไม่มีเว้นสำคัญที่ความเข้าใจถูกเห็นถูกที่ค่อย ๆ เจริญขึ้นไปตามลำดับเพราะปัญญาระดับสูงจะมีได้ ก็ต้องเริ่มจากการอบรมเจริญสะสมไปที่ละเล็กทีละน้อยด้วยความอดทนจริง ๆ

๔.๕ อริยสัจ ๔ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

อริยสัจมาจากภาษาบาลีว่า “อริยสจฺจ” ซึ่งประกอบด้วยคำว่า “อริย” กับคำว่า “สจฺจ” หมายถึง ธรรมทั้งหลายที่มีพระพุทธเจ้าเป็นต้นได้ตรัสรู้ความจริงของพระอริยะความจริงที่ทำให้ผู้เข้าถึงกลายเป็นพระอริยะและสัจจะที่พระอริยะพึงรู้หรืออริยสัจประกอบด้วย ๔ ข้อ ได้แก่ ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ และ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาซึ่งหมายถึงทุกข์เหตุเกิดแห่งทุกข์ ความดับทุกข์ และข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์การพิจารณาให้เห็นทุกข์นั้นต้องพิจารณาให้เห็นที่ตั้งของทุกข์ คือ สังขาร^{๔๖}

อริยสัจ ๔ เป็นหลักธรรมที่สำคัญทางพระพุทธศาสนาในการหมุนธรรมจักรครั้งแรก พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า พระองค์เป็นสัมมาสัมพุทธะเพราะทรงรู้แจ้งในอริยสัจ^{๔๗} ในสืลปาวสูตร พระพุทธเจ้าทรงตรัสอุปมาว่าจำนวนใบไม้ในป่ากับจำนวนใบไม้ในพระหัตถ์เปรียบได้ดังสิ่งที่พระ

^{๔๖} สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน), ความสุขอันไพบูรณ์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรสมัย, ๒๕๒๓) หน้า ๗.

^{๔๗} ดูรายละเอียดใน วิ.ม.(ไทย) ๔/๑๓/๒๐.

พุทธองค์ตรัสรู้กับสิ่งที่พระพุทธรองค์นำมาสอนชาวโลกอันเป็นความรู้ส่วนน้อยแต่มีประโยชน์มากซึ่งความรู้นี้คืออริยสัจ ^{๔๘}

สัจธรรมหรือความจริงที่มีอยู่แล้วตามธรรมชาติที่พระพุทธรเจ้าทรงค้นพบนั้น ได้แก่ ทรงรู้แจ้งหรือรู้ริยสัจ ๔ คือ ความจริงอันประเสริฐ ๔ อย่าง ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ซึ่งอธิบายได้ดังนี้

๑) ทุกข์ คือความทุกข์, สภาพที่ทนได้ยาก, สภาวะที่บีบคั้น ชัดแย้ง บกพร่อง ขาดแก่นสารและความเที่ยงแท้ ไม่ให้ความพึงพอใจแท้จริง ได้แก่ ขาติ ขรา มรณะ การประจวบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก การพลัดพรากจากสิ่งที่รัก ความปรารถนาไม่สมหวัง หรือปัญหาของชีวิตทั้งหมด

ในหลักของการปฏิบัติ ทุกข์ให้รู้ ให้ดูเฉย ๆ เราพูดถึงแต่เรื่องทุกข์เรารู้ทุกข์แต่ตัวเราผู้รู้จะมีความสุขมากขึ้นไปเรื่อย ๆ ที่มีความสุขเพราะไม่ทุกข์นั่นเอง ^{๔๙}

ทุกข์อริยสัจแบ่งเป็น ๒ ประเภทคือสภาวะทุกข์ (ทุกข์โดยสภาพ) ได้แก่ ความเกิดความแก่ และความตายและปฏิกณณกทุกข์ คือทุกข์เบ็ดเตล็ดหรือทุกข์จร ได้แก่ ความโศก ความรำพัน ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ ความต้องประสบและพลัดพรากกับสิ่งอันไปเป็นที่รัก ความปรารถนาสิ่งใดแล้วไม่ได้สิ่งนั้นกล่าวโดยสรุป ทั้งสภาวะทุกข์และปฏิกณณกทุกข์ในทุกข์อริยสัจที่พระพุทธรองค์ได้ทรงแสดงนั้นก็คือทุกข์เพราะมีอุปาทานขันธ ๕ นั่นเอง ^{๕๐}

คัมภีร์พระอภิธรรมกล่าวว่า ทุกข์อริยสัจสงเคราะห์เข้ากับ รูปขันธ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญาณขันธทุกข์อริยสัจจึงจัดเป็นส่วนหนึ่งในอุปาทานขันธ หรือความยึดมั่นในสังขารขันธทั้ง ๕ ประกอบด้วยโลภะและทิฐิจำแนกเป็น ๔ ประเภท คือ กามุปาทาน (ความยึดมั่นในกาม) ทิฏฐุปาทาน (ความยึดมั่นในทิฐิ) สิลัพพตูปาทาน (ความประพฤติเหมือนโค) โดยเฉพาะอัตตวาอุปาทาน (ความยึดมั่นในสัักกายทิฐิหรืออัตตทิฐิ) คือมีความเห็นผิดว่ารูป คือตัวตน ^{๕๑} ทิฐิและโลภะนี้เป็นส่วนหนึ่งแห่ง สังขารขันธ ^{๕๒}

^{๔๘} ดูรายละเอียดใน ส.ม.(ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๓.

^{๔๙} สุภีร์ ทุมทอง,เริ่มต้นภาวนา, พิมพ์ครั้งที่ ๑ (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อัมรินทร์ปริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน) ,๒๕๕๑,หน้า ๑๓๖.

^{๕๐} ดูรายละเอียดใน ส.ช.(ไทย)๑๗/๔๘/๖๗, นายันนทพล โรจนโกศล, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องขันธ ๕ กับการบรรลุมรรค ในพระพุทธรศาสนาเถรวาท” , วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๑๒๔.

^{๕๑} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑/๒/๓๑๒.

^{๕๒} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง.(ไทย) ๓๕/๑๒๒๓/๓๐๙.

ทุกขสมุทัยอริยสัจเป็นไปตามกระบวนการที่เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาทสายเกิด^{๕๓} เป็นกระบวนการปฏิบัติกรร่วมกันแห่งชั้น ๕ ที่ก่อให้เกิดทุกข์ได้แก่ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ความเป็นไปแห่งทุกขอริยสัจเริ่มตั้งแต่สังขารชั้นที่เรียกว่า อวิชชา จนถึงสังขารชั้นที่เรียกว่า กรรมภพกระบวนการปฏิบัติร่วมกันแห่งชั้น ๕ ที่ก่อให้เกิดทุกข์แบบข้ามภพข้ามชาติในปฏิจจสมุปบาทต่อเนื่องกันเป็น ๓ กาล คือ ความเป็นไปแห่งทุกขสมุทัยอริยสัจเริ่มตั้งแต่อดีตชาติสืบต่อมาในปัจจุบันชาติ และไปสู่ทุกขอริยสัจในอนาคต

นิโรธอริยสัจไม่มีลักษณะแห่งอนิจจตาและทุกขตาเนื่องจากไม่ใช่สัตว์หรือบุคคลสถานที่ อัตตาอาศัยอยู่ คือการดับกิเลสหรือความสิ้นทุกข์อันเป็นภาวะที่ไม่เกี่ยวกับสถานที่หรือดินแดนที่เป็นที่อยู่แห่งอัตตานิโรธอริยสัจไม่เป็นไปตามอำนาจบังคับบัญชาเนื่องจากไม่ใช่สิ่งที่สามารถสั่งให้ปรากฏหรือ เปลี่ยนไปตามความต้องการได้ผู้เข้าถึงซึ่งนิโรธอริยสัจด้วยการดับกิเลสนั้นจะไม่มี การเปลี่ยนแปลงเป็นอื่นอีกผู้เป็นพระอริยะย่อมเป็นพระอริยะตลอดไปผู้บรรลุนิพพานย่อมไม่เสื่อมจาก นิพพานตลอดไป^{๕๔}

ทุกขนิโรธมีนินิปฏิบัติหรืออริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นข้อปฏิบัติเพื่อไปให้ถึงซึ่งความ พ้นทุกข์เป็นมัชฌิมาปฏิบัติ คือข้อปฏิบัติที่เป็นทางสายกลางมิใช่การปฏิบัติที่สุด ๒ อย่างอันได้แก่ อัตตภิณฑานุโยคคือการทรมานตนเอง และกามสุขัลลิกานุโยค คือการหมกมุ่นในความสุขอันเกิด จากกามคุณเป็นหลักปฏิบัติสำหรับคฤหัสถ์และบรรพชิตพระพุทธรองค์ได้ทรงตรัสดังนี้

“ภิกษุทั้งหลายจงคทาไหลไปสู่สมุทรไปสู่สมุทรหลายไปสู่สมุทรแม้ฉันใดภิกษุก็ฉันนั้น เหมือนกันเมื่อเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ทำให้อริยมรรคมีองค์ ๘ ให้มากย่อมโน้มไปสู่ นิพพาน”^{๕๕}

๒) สมุทัย คือสาเหตุของทุกข์ ได้แก่ ตัณหา ๓ หรือ กามตัณหา ภวตัณหา และ วิวาทตัณหา หรือสาเหตุของปัญหาชีวิต การที่จะละตัณหาได้ละได้เพราะรู้ทุกข์^{๕๖}

๓) นิโรธ คือความดับทุกข์ ได้แก่ ภาวะที่ตัณหาดับสิ้นไป ภาวะที่เข้าถึงเมื่อกำจัด อวิชชา หมดสิ้นตัณหาแล้ว ไม่ติดข้อง หลุดพ้น สงบ ปลอดภัย เป็นอิสระ คือนิพพาน หรือภาวะ หมดปัญหา

^{๕๓} ดูรายละเอียดใน อ. ด.ก. (ไทย) ๒๐/๖๒/๒๔๒.

^{๕๔} ดูรายละเอียดใน นันทพล โรจนโกศล, “ การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่อง ชั้น ๕ กับ การ บรรลุธรรม ในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสนมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้า ๙๑ – ๙๓.

^{๕๕} ดูรายละเอียดใน วิ.ม.หา. (ไทย) ๑๔/๑๓/๒๐.

^{๕๖} สุภีร์ ทุมทอง, *เส้นทางสู่ความพ้นทุกข์*, พิมพ์ครั้งที่ ๑ (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่ สำนักพิมพ์ พิสิทธ์ เซนเตอร์, ๒๕๕๑) , หน้า ๑๓.

๔) มรรค คือทางดับทุกข์ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่ มัชฌิมปฏิปทา แปลว่า ทางสายกลาง คือ มรรคมืองค์ ๘ ได้แก่ สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมาวาจา เจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ สัมมาวายามะ พยายามชอบ สัมมาสติ ระลึกรู้ชอบ และสัมมาสมาธิ ตั้งจิตชอบ หรือแนวทางแก้ปัญหาชีวิต

ดังนั้นอริยสัจธรรมทั้ง ๔ ประการอันจะนำออกไปสู่ทางพ้นทุกข์ตามที่พระพุทธองค์ทรงตรัสรู้ซึ่งอริยสัจธรรมทั้ง ๔ ประการประกอบด้วยคือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค และจะเห็นอริยสัจธรรมทั้ง ๔ ได้ต้องทำกิจ คือทุกข์ ได้แก่ ชันธ หรือ รูปนาม เป็นกิจที่ควรกำหนดรู้อย่างเดียว สมุทัย ได้แก่ กิเลส ตัณหา ๓ เป็นกิจที่ควรทำให้หมดไป นิโรธ ได้แก่ นิพพาน เป็นกิจที่ควรทำให้แจ้งด้วยการเรียนคันถธุระ และทำให้ถึงด้วยการปฏิบัติ มรรค ได้แก่ มรรค ๘ เป็นกิจที่ควรเจริญให้เกิดขึ้น และการกำหนดรู้ทุกข์ก็เป็นสิ่งที่สำคัญผู้กำหนดรู้ทุกข์ ได้แก่ ความเพียร สติ สัมปชัญญะ (ไม่ใช่เรา เพราะไม่มีเรา) ผู้ละสมุทัย ได้แก่ ความเพียร สติ สัมปชัญญะ (ไม่ใช่เรา เพราะไม่มีเรา) ผู้แจ้งนิโรธ ได้แก่ อริยมรรคมืองค์ ๘ ผู้เจริญมรรค ได้แก่ มรรคมืองค์ ๘ ดังนั้นมรรค ๘ นี้เองเป็นผู้ทำกิจรู้ทุกข์ ละตัณหา และกระทำให้แจ้งนิโรธในที่สุด

๔.๖ เวไนยสัตว์เปรียบด้วยดอกบัว ในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

พระพุทธองค์ทรงรำพึงถึงธรรมเนียมของพระพุทธเจ้าทั้งหลายแต่ปางก่อนว่า เมื่อได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ย่อมแสดงธรรมโปรดแก่เหล่าสรรพสัตว์ทั้งปวง และทรงพิจารณาต่อไปด้วยพระมหากรุณาธิคุณว่า จะมีผู้ใดเข้าถึงพระธรรมคุณที่ตรัสรู้ได้บ้างหรือไม่ ทรงเห็นว่าบุคคลในโลกนี้มีหลายจำพวก บางจำพวกสอนได้ เปรียบเสมือนดอกบัวเป็นการกำหนดรู้ระดับอินทรีย์ของบุคคลผู้ควรแก่การบรรลุมรรค

๔.๖.๑ การเปรียบดอกบัว ๓ เหล่าในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

บัว ๓ เหล่าที่พระพุทธเจ้า บัญญัติและอุปมาอุปมัยบุคคล คือ

๑. บัวพื้หน้า คือบุคคลผู้มีอินทรีย์กล้า สามารถรู้ธรรมและปฏิบัติธรรมรวดเร็วจนสามารถบรรลุมรรคในปัจจุบันชาติได้

๒. บัวปริมน้ำคือบุคคลผู้มีอินทรีย์ปานกลางสามารถรู้ธรรมและปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่ความสามารถบรรลุมรรคได้แต่ต้องใช้เวลา

๓. บัวใต้น้ำคือบุคคลผู้มีอินทรีย์อ่อน ไม่สามารถรู้ธรรมและปฏิบัติธรรมได้มากแต่ก็จะเป็นอุปนิสัยในการบรรลุมรรคในภพชาติต่อ ๆ ไป

๔.๖.๒ การเปรียบดอกบัว ๔ เหล่าในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

พระพุทธเจ้าได้ทรงตรัสกรองและทรงค้ำนิงว่าธรรมที่พระองค์ตรัสรู้^{๕๗} นี้ ลึกซึ้ง^{๕๗} มาก ที่สัตว์อื่นจะรู้ตาม จึงยังทรงมิได้รับคำพูลอาราธนาทีเดียว แต่ได้ทรงพิจารณาโดยพระญาณก่อนว่า เวไนยสัตว์ นั้นจำแนกเหล่าที่จะรองรับพระสัทธรรมได้เพียงใด จำนวนเท่าใด ทรงจำแนกด้วยพระ ญาณว่าเหล่าเวไนยสัตว์บุคคลที่จะรับพระสัทธรรมได้และไม่ได้มีอยู่ ๔ จำพวก เปรียบได้ดังดอกบัว สี่เหล่า อันหมายถึงปัญญา วาสนา บารมีและอุปนิสัยที่สร้างสมมาแต่อดีตของบุคคล ซึ่งบัว ๔ เหล่า นั้น คือ อุคฆฏัตถุญญ คือ พวกที่มีสติปัญญาฉลาดเฉลียว เป็นสัมมาทิฐิ เมื่อได้ฟังธรรมก็สามารถรู้และเข้าใจในเวลาอันรวดเร็วเปรียบเสมือนดอกบัวที่อยู่พ้นน้ำเมื่อต้องแสงอาทิตย์ก็เบ่งบานทันที

บัวประเภทที่ ๑ ดอกบัวที่พ้นน้ำแล้วคือมีสติปัญญาสามารถรองแสงพระอาทิตย์จะบานวันนี้ เปรียบดัง อุคฆฏัตถุญญ คือ พวกที่มีสติปัญญาฉลาดเฉลียว เป็นสัมมาทิฐิ เมื่อได้ฟังธรรมก็สามารถรู้และเข้าใจในเวลาอันรวดเร็วเปรียบเสมือนดอกบัวที่อยู่พ้นน้ำเมื่อต้องแสงอาทิตย์ก็เบ่งบานทันที

บัวประเภทที่ ๒ ดอกบัวที่ปรึมน้ำ หมายถึงผู้มีสติปัญญาปานกลางจะบานวันพรุ่งนี้ เปรียบดัง วิปจิตถุญญ คือ พวกที่มีสติปัญญาปานกลาง เป็นสัมมาทิฐิ เมื่อได้ฟังธรรมแล้วพิจารณาตามและได้รับการอบรมฝึกฝนเพิ่มเติมจะสามารถรู้และเข้าใจได้ในเวลาอันไม่ช้า เปรียบเสมือน ดอกบัวที่อยู่ปรึมน้ำซึ่งจะบานในวันถัดไป

บัวประเภทที่ ๓ ดอกบัวที่อยู่ใต้น้ำ ยังอีก ๓ วันจึงจะบานได้เปรียบดัง เนยยะ คือ พวก ที่มีสติปัญญาน้อย แต่เป็นสัมมาทิฐิเมื่อได้ฟังธรรมแล้วพิจารณาตามและได้รับการอบรมฝึกฝนเพิ่มอยู่เสมอ มีความขยันหมั่นเพียรไม่ย่อท้อ มีสติมั่นประกอบด้วยศรัทธาปสาทะ ในที่สุดก็สามารถรู้และเข้าใจได้ในวันหนึ่งข้างหน้า เปรียบเสมือนดอกบัวที่อยู่ใต้น้ำ ซึ่งจะค่อย ๆ โผล่ขึ้นเบ่งบานได้ในวันหนึ่ง

บัวประเภทที่ ๔ ดอกบัวที่เพิ่งงอกใหม่จากเหง้าในน้ำ จะยังไม่พ้นภัยจากเต่าและปลา ซึ่งบัวแต่ละประเภทนั้นเปรียบได้ดัง ปทปรมะ คือ พวกที่ไร้สติปัญญา และยังเป็นมิจฉาทิฐิแม้ได้ ฟังธรรมก็ไม่อาจเข้าใจความหมายหรือรู้ตามได้ ทั้งยังขาดศรัทธาปสาทะ ไร้ซึ่งความเพียร

^{๕๗} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๘๑/๓๐๕.

เปรียบเสมือนดอกบัวที่จมอยู่กับโคลนตม รอแต่จะตกเป็นอาหารของเต่าปลา ไม่มีโอกาสโผล่ขึ้น
พ้นน้ำเพื่อเบ่งบาน

อันดอกปทุมานั้นมีหลายหลากต่างชนิดกันไป เหมือนดังเหล่าเวไนยสัตว์ที่จะได้รู้ธรรม
นั้นเช่นกัน ทั้งผู้มีกิเลสมาก ผู้มีกิเลสปานกลาง ผู้มีกิเลสน้อยเบาบาง ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า ฯลฯ

บุคคลที่เปรียบได้กับดอกบัวดอกที่ ๑, ๒, ๓ นั้นสามารถให้อริยธรรมแล้วสามารถ
บรรลุมรรค ผล นิพพาน ได้เร็วช้าต่างก็ด้วยปัญญา วาสนา บารมี และอุปนิสัย ที่ต่างกัน ซึ่ง
จำแนกเป็นตามลำดับส่วนบุคคลซึ่งเปรียบเป็นบัวประเภทที่ ๔ ไม่สามารถบรรลุอะไรในชาตินี้ด้วย
ชาติซึ่งปัญญาแต่เป็นอุปนิสัยวาสนาบารมีต่อไปในภายภาคหน้า

ผู้ที่บำเพ็ญบารมีสูง ผลของการบรรลุก็ต่างกัน และอริยาศัยของสัตว์โลกที่สั่งสมมาก็ไม่
เหมือนกันเพราะฉะนั้นวิธีการบำเพ็ญบารมีก็ไม่เหมือนกันบางคนบำเพ็ญด้วยศรัทธามาก บางคน
บำเพ็ญด้วยวิริยะ มากบางคนบำเพ็ญด้วยสติ มากบางคนบำเพ็ญด้วยสมาธิ มากบางคนบำเพ็ญด้วย
ปัญญา คืออินทรีย์ความเป็นใหญ่ในการบำเพ็ญบารมีไม่เท่ากัน เหตุแห่งการพิจารณาสภาวธรรม
และบรรลุในข้อธรรมต่าง ๆ กันจึงเป็นไปด้วยอินทรีย์ไม่เหมือนกันเช่นบางคนรักสวรั้งงามการ
บำเพ็ญบารมีเป็นไปด้วยศรัทธาจริต อย่างนี้ถ้าได้พบพระพุทธเจ้าที่รู้อริยาศัยรู้อินทรีย์ว่าแก่กล้า
ด้านใด ก็จะสามารถชี้แนะในจุดนั้นได้

ข้อที่ควรพิจารณา คือบุคคลประเภทที่ ๔ คือปทปรมบุคคลนั้น พระธรรม ก็เกื้อกูล
บุคคลประเภทนี้ได้เช่นเดียวกัน ถึงแม้ว่าจะไม่ได้บรรลุในชาตินั้นก็ตามกล่าวคือทำให้บุคคลประเภท
นี้สะสมอุปนิสัยที่ดีซึ่งจะเป็นปัจจัยแห่งการรู้แจ้งอริยสัจธรรมในอนาคตข้างหน้าได้โดยปทปรม
บุคคล นี้จะต้องเป็นผู้ที่ได้ยินได้ฟังพระธรรม(จึงได้ชื่อว่า ผู้มีบพเป็นอย่างยิ่ง)ผู้ที่ไม่เคยได้ยินได้ฟัง
พระธรรมเลย รวมถึงบุคคลผู้ที่มีความเห็นผิดที่ติ่ง ย่อมไม่เชื่อว่าเป็นปทปรมบุคคล เพราะไม่มี
โอกาสที่จะได้รู้แจ้งอริยสัจธรรมได้เลย

ดังนั้น ผู้ใดก็ตามที่ยังไม่บรรลุธรรมในชาตินี้ แม้จะเกิดปัญญาเกิดสติปัญญาฐานรู้ลักษณะ
ของสภาพธรรมที่มีในขณะนี้แต่ไม่ใช่พระโสดาบันคือไม่บรรลุธรรมไม่เป็นดอกบัวบานในชาตินี้ชื่อว่า
เป็นดอกบัวเหล่าที่สี่ทั้งหมด ไม่ต้องกล่าวถึงผู้ที่ศึกษาธรรม แต่สติปัญญาไม่เกิด เพราะว่าผู้ที่เกิด
ปัญญาความเข้าใจถูกในขั้นสติปัญญาแต่ไม่บรรลุธรรมก็ยังเป็นดอกบัวเหล่าที่ ๔ แต่ก็เป็นปัจจัย
สะสมปัญญาต่อไป ที่จะเป็นดอกบัวบานในอนาคตที่จะเป็นดอกบัว ใน ๓ เหล่า ที่พร้อมจะบาน คือ
บรรลุธรรมได้

พระพุทธเจ้าทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายและ ทรงเป็นผู้จำแนกธรรม
สั่งสอนเวไนยสัตว์ พระองค์ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณอนุเคราะห์เกื้อกูลสัตว์โลก ให้หลุดพ้นจาก
กองทุกข์ทั้งปวงด้วยการแสดงพระธรรมที่เหมาะสมแก่อริยาศัยของแต่ละบุคคลผู้ที่ได้สั่งสมบารมี

มาก็ได้ฟังและสามารถรู้แจ้งอริยสัจธรรมบรรลุถึงความเป็นพระอริยบุคคลชั้นต่าง ๆ ส่วนผู้ที่ไม่ได้บรรลุก็สะสมความเข้าใจถูกเห็นถูกเพื่อประโยชน์ในภายหน้าต่อไปจากการทรงแสดงพระธรรมของพระองค์ บางครั้งทรงยกเป็นอุทเทส (หัวข้อ) ขึ้นแสดงเท่านั้นบางครั้งก็ทรงแสดงโดยละเอียดซึ่งทั้งหมดทั้งปวง ก็เพื่อประโยชน์ของผู้ฟังอย่างแท้จริงเพราะจากการแสดงพระธรรมของพระองค์นั้น ผู้ฟังจะเข้าใจเป็นปัญญาของตนเองและพระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่บุคคลผู้ที่ได้สะสมอบรมจิตเจริญปัญญา เหตุที่ดีมานั้นก็คือได้สะสมการฟังพระธรรมจากพระพุทธเจ้ามาดังนั้นจึงมีโอกาสดำรงฟังพระธรรม และ มีความเข้าใจไปตามลำดับ โดยกล่าวถึงบุคคล ๔ จำพวก ผู้พอจะแนะนำได้โดย ๓ ประเภทแรกสามารถบรรลุได้ในชาตินั้นแต่บุคคลประเภทที่ ๔ คือ ปทปรมบุคคลไม่ได้บรรลุธรรมในชาตินั้นแต่ก็ต้องเป็นผู้ที่ได้ยินได้ฟังพระธรรมได้สะสมความเข้าใจถูกเห็นถูก การฟังพระธรรม ไม่ไร้ผลอย่างแน่นอนย่อมสะสมเป็นที่พักต่อไปในภายหน้าได้จนกว่าปัญญาจะถึงความเจริญสมบูรณ์งอกงามพร้อมในที่สุด

๔.๖.๓ สติปัฏฐานที่เหมาะสมกับจริต

ในสติปัฏฐาน ๔ นี้ท่านวางจริตเพื่อให้เหมาะสมเกี่ยวกับอัธยาศัยของผู้ปฏิบัติไว้ ๒ อย่างคือ ตัณหาจริต^{๕๘} กับ ทิณฺณจิริต

กายนุสสึนาสติปัฏฐาน เหมาะกับผู้มีตัณหาจริตที่มีปัญญาน้อยหมายถึง เนยบุคคล
เวทนานุสสึนาสติปัฏฐาน เหมาะกับผู้มีตัณหาจริตที่มีปัญญามาก หมายถึงวิปัส
จิตตัณฺณ

จิตตานุสสึนาสติปัฏฐาน เหมาะกับผู้มีทิณฺณจิริตที่มีปัญญาน้อย หมายถึง วิปัสจิตตัณฺณ
ธัมมานุสสึนาสติปัฏฐาน เหมาะกับผู้มีทิณฺณจิริตที่มีปัญญามาก หมายถึง อุกฺขมฺมิตตัณฺณ
บุคคลประเภทตัณหาจริต ไม่สามารถเจริญปัญญาโดยตรงได้ คือ ต้องเจริญสมณะ
เพื่อให้มีสมาธิก่อน เมื่อจิตมีสมาธิแล้วก็จะทำให้เกิดวิปัสสนาง่าย

๔.๗ องค์ของภิกษุผู้มีความเพียร ๕ ประการในการเจริญวิปัสสนาภาวนา

องค์ของพระภิกษุผู้มีความเพียร ๕ ประการเป็นคุณสมบัติที่สำคัญของผู้ที่ปฏิบัติเพื่อ
บรรลุธรรมในพระพุทธศาสนา

^{๕๘} จำรฺญ ธรรมดา, เนตติฎิปปณี, (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์ที่ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันการพิมพ์ , ๒๕๔๖), หน้า ๗๒.

พระพุทธเจ้าทรงอธิบายถึงคุณสมบัติ ๕ ข้อประกอบด้วย ๑. ศรัทธา ๒. มีโรคน้อย ๓. ไม่โอ้อวด ไม่มีมายา ๔. มีความเพียรไม่ทอดธุระ ๕. มีปัญญา (การขาดคุณสมบัติพึงทราบ โดยนัยตรงกันข้าม คุณสมบัติทั้งห้าข้อนี้ ใช้ได้แม้ในการฝึกศิลปะชั้นสูงและจับขอ ใช้ได้ทั้งในการ ประพฤติพรหมจรรย์ อนึ่ง คุณสมบัติ ๕ ประการนี้ ตรัสเรียกว่า ปธานียังคะ องค์อันเป็นประธาน ๕ อย่าง) แล้วตรัสว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์อันเป็นประธาน ๕ ประการนี้ จะพึงทำให้แจ้งซึ่ง ที่สุดแห่งพรหมจรรย์ได้ ภายใน ๗ ปี ๖ ปี ๕ ปีลงมาถึงสั่งสอนในเวลาเย็น ได้บรรลุคุณพิเศษใน เวลาเช้า สั่งสอนในเวลาเช้า ได้บรรลุคุณพิเศษในเวลาเย็นโพธิราชกุมารก็ประกาศความเลื่อมใสใน พระพุทธ พระธรรม

๔.๗.๑ ศรัทธาในพระพุทธเจ้า

ในสัทธาลักษณะปัญหาที่ ๑๐ แห่งมิลินทปัญหา ปฐมวรรค หน้า ๗๑ – ๗๓ กล่าวไว้ว่า พระเจ้ากรุงมิลินท์ได้ตรัสถามว่าศรัทธามีลักษณะกี่ประการ

พระนาคเสนได้ถวายวิสัชนาไว้ว่า ศรัทธามีลักษณะ ๒ ประการ คือ

๑. สัมปสาทลักษณะศรัทธา มีลักษณะข่มขี่เสียซึ่งนิวรณ์ธรรม ให้ดวงจิตนั้นผ่องใสไม่ขุ่นมัว ไปด้วยมลทิน เมื่อจะรักษาศีลให้ทานสวนาการฟังพระสัทธรรมเทศนา และจำเรียมตตาทวนา จิตนั้นมีสภาวะผ่องใส^{๕๙}

ในเรื่องนี้มีอุปมาอุปไมยว่า เปรียบเหมือนพระเจ้าจักรพรรดิยกจตุรงคนิกรลีลาไปสู่ ประเทศหนึ่ง จึงข้ามแม่น้ำน้อยนั้นไปด้วยพลหัตถิช้างม้า ปราภพลบจรเดินลาลอง ตกว่าท้องน้ำ นั้นก็ขุ่นมัวนักหนา พอพระเจ้าจักรพรรดิอยากเสวยน้ำอย่างแรง จึงมีพระราชโองการสั่งให้ตักเอาน้ำอันขุ่นมัว เจ้าพนักงานกลัวพระราชอาญา จึงตักน้ำที่ขุ่นมัวนั้นมาใส่พระเต้าแก้ว แล้วน้ำนั้นก็ผ่องใสในทันที จึงเอาน้ำในพระเต้าแก้วมณีถวายในทันที ฉนั้นใด สัมปสาทลักษณะศรัทธา^{๖๐} อุปมาดัง พระเต้าแก้วกำจัดเสียซึ่งเปือกตมอันขุ่นมัว คือ ตัวนิวรณ์ธรรมให้สิ้นไป น้ำก็ผ่องใส ได้แก่ ดวงจิตอันมิได้ติดด้วยนิวรณ์ธรรม คือ โลภะ โทสะ โมหะ จิตปราศจากโทษแล้วก็ผ่องใส สัมปสาทลักษณะศรัทธาก็มีลักษณะเช่นนี้

๒. สัมปักษ์นหลักขณศรัทธา ท่านอธิบายว่า พระโยคาวจรมีจิตผ่องใสให้เบาจากกิเลสคือ ราคะเป็นต้น ได้ธรรมวิเศษคือพระโสดาปัตติผล และสกิทาคามีมรรคผล อนาคามีมรรคผล อรหัตตมรรคผล ได้วิมุตติธรรมฉะนี้ มีจิตแล่นไปในโสดาปัตติผล สกิทาคามีผล อนาคามีผล และได้

^{๕๙} สำนักพิมพ์ศิลปาบรรณาคารพิมพ์จำหน่าย, มิลินทปัญหา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ศิลปาบรรณาคาร; ๒๕๔๙), หน้า ๗๑.

^{๖๐} สำนักพิมพ์ศิลปาบรรณาคารพิมพ์จำหน่าย, มิลินทปัญหา, หน้า ๗๑.

มรรคแล้วจิตแล่นไปเพื่อจะกระทำให้ได้ผล และได้ผลแล้วยังมิได้มรรคผลอันใด ก็กระทำความเพียร เพื่อจะได้มรรคและผลนั้น ชื่อว่า สัมปกัซนธลักขณสัทธา^{๖๑}

ในเรื่องนี้มีอุปมาว่า เปรียบเหมือนมหาเมฆอันใหญ่บันดาลให้ท่าฝนตกลงมาไหลลงสู่แม่น้ำแห่งหนึ่ง จนเปี่ยมฝั่งทั้งสองฝาก ขณะนั้นมหาชนเป็นอันมากมาเห็นแม่น้ำนั้นก็ชะงักอยู่ มิอาจจะข้ามไปได้ ยังมีบุรุษผู้หนึ่งนั้นไซ้รับมิได้ปรากฏนามและโคตร โจงกระเบนขัดเขมร โตดโลด โผนลง ก็ข้ามไปได้ ก็ข้ามตามกันไปถึงฝั่งได้สิ้น เพราะดูเยี่ยงกัน ข้ามตามกัน ฉันทใด อุปไมยดังพระโยคาวจรที่เห็นเพื่อนกันมีจิตพ้นจากราคะไปได้ก็มีน้ำใจแล่นไปในที่จะได้พระโสดาปัตติผล สกิทาคามีผล อนาคามีผล อรหัตตผล แม้ยังมีได้กระทำความเพียรไป เพื่อจะให้รู้ซึ่งธรรมอันยังไม่รู้ เพียรไป เพื่อจะทำให้แจ้งซึ่งธรรมอันยังไม่แจ้ง เปรียบเหมือนบุรุษที่ข้ามน้ำตามกัน

สรุปลักษณะกิจตุกะของสัทธาเจตสิก ในที่นี้คือ

โอบกปณลกขณา มีความปลงใจเชื่อด้วยปัญญาเป็นลักษณะ

ปกุชนทนรสามิ ความแล่นไปเป็นกิจ

อธิมุติบุจจุภูจฺจนา มีความน้อมใจเชื่อเป็นผล

สทฺธมฺมสฺวนาทีโสตาปัตติยคฺปทฺฐาณา มืองค์แห่งโสดาปัตติมรรค (มีการฟังพระสัทธรรมเป็นต้น) เป็นเหตุไถ่^{๖๒}

สัทธาเป็นพื้นฐานในการทำคุณงามความดีที่เป็นบุญกุศล สัทธาที่เกิดขึ้นมานั้น ย่อมต้องอาศัยวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งความเชื่อ ได้แก่พระรัตนตรัย กรรม และผลของกรรมเป็นต้น สัทธา คือความเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อนี้ จำแนกออกไปได้ ๔ ประการ คือ กัมมสัทธา ได้แก่ ความเชื่อกรรม (เชื่อเหตุ), วิปากสัทธา ได้แก่ เชื่อผลของกรรม (เชื่อผล), กัมมัสสกตาสัทธา ได้แก่ เชื่อว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตนๆ , ตถาคตโพธิสัทธา ได้แก่ เชื่อในความตรัสรู้ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเหตุอันเป็นที่ตั้งแห่งสัทธา มี ๔ ประการ คือ

๑) รูปูปมาณสัทธา เชื่อเพราะเห็นรูปสมบัติสวยงาม

๒) ลูขูปมาณสัทธา เชื่อเพราะเห็นความประพฤติเครื่องครัด

๓) โฆสูปมาณสัทธา เชื่อเพราะได้ฟังเสียงลือว่า ชื่อเสียงดีต่างๆ

๔) ธมมูปมาณสัทธา เชื่อเหตุผลเพราะได้ฟังธรรมของผู้ที่ฉลาดได้แสดง

สัทธานั้น เมื่อเกิดขึ้นขณะใด ย่อมมีอันทำให้สัมปยุตธรรมผ่องใสประดุจสารส้ม ที่ทำน้ำที่ขุ่นให้ใสขึ้น^{๖๓}

^{๖๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๒.

^{๖๒} นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, พระอภิธัมมัตถสังคหะ, หน้า ๕๔.

๔.๗.๒ มีสุขภาพดี

ไพเราะไม่ร้อนเกินไป ไม่เย็นเกินไป ย่อยอาหารได้สม่ำเสมอเป็นผู้มีสุขภาพดีเป็นผู้มีอาหารน้อย มีโรคเบาบาง ประกอบด้วยไพเราะสำหรับย่อยอาหารสม่ำเสมอ ไม่เย็นนัก ไม่ร้อนนัก เห็นปานกลางควรแก่ความเพียรที่เหมาะสม

๔.๗.๓ ไม่โอ้อวด ไม่มีมารยา

เปิดเผยตนตามความเป็นจริงกับเพื่อนพรหมจรรย์ ดังข้อความท้ายพระสูตรที่ปรากฏในอนั่งคนสูตรว่า

“อนึ่ง กุลบุตรเหล่าใดมีศรัทธาออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ไม่โอ้อวด ไม่มีมารยา ไม่หลอกลวง ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ถือตน ไม่กลับกลอก ไม่ปากกล้า สำรวมวาจา ค้มครองทวารในอินทรีทั้งหลาย รู้ประมาณในการบริโภค ประกอบความเพียรในธรรมเป็นเครื่องตื่นอย่าง ต่อเนื่อง ใส่ใจในสมณธรรมมีความเคารพอย่างหนักแน่นในสิกขา ไม่เป็นผู้มักมาก ไม่เป็นผู้ย่อหย่อน ไม่เป็นผู้นำในวัฏกมนธรรม ไม่ทอดธุระในปวิเวก ปราศจากความเพียร อุทิศกายและใจ มีสติตั้งมั่นมีสัมปชัญญะมีจิตมั่นคง มีจิตแน่วแน่ ไม่เป็นคนโกงเลาเบาปัญญา” ^{๖๔}

ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาต้องรู้เท่าทันจิตเสมอ ในการปฏิบัติหลักเลี่ยงการพูดคุยสนทนาถ้าใครถามให้ตอบเท่าที่จำเป็น อย่าได้โอ้อวด เพราะต้องตระหนักว่าเป็นศิษย์ของพระพุทธเจ้า ไม่ต้องโอ้อวด ต้องอ่อนน้อมถ่อมตน การโอ้อวดไม่ใช่คำสอนของพระพุทธเจ้า

๔.๗.๔ มีความเพียร ละอกุศล ทำกุศลให้ถึงพร้อม

๑) ความเพียรหรือความวิริยะเป็นสิ่งสำคัญในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา วิริยะ คือ ความเพียร เป็นองค์ธรรมสำคัญที่ต้องใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อกำจัดอภิชณาและโทมนัส วิริยะ คือ ความเพียรนี้ได้แก่ องค์คุณในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือ ๑) อาตปปี หมายถึง การมีความเพียรเผากิเลสให้ร้อนทั่ว ๒) สติมา การมีสติ คือนึกได้ก่อนทำ ก่อนพูด ก่อนคิด ๓) สัมปชาโน คือ มีความรู้ตัวทั่วพร้อมอยู่เสมอ ^{๖๕} กล่าวโดย

^{๖๓} นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, พระอภิธัมมัตถสังคหะ, หน้า ๕๕.

^{๖๔} ดุราลละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๗/๔๔.

^{๖๕} ดุราลละเอียดใน พระมหาเข็มทอง ตนติปาโล (ฤทธิ์ลือไกร), “ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามแนวทางของพระครูโพธิสารคุณ (ประยงค์ อุปลวณโณ), วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๑๙.

ลักษณะของอาตป คือ ความเพียรในสัมมปปธาน ๔ คือ เพียรเพื่อละอกุศลเก่าเพียรเพื่อไม่ทำอกุศลใหม่ เพียรเพื่อทำกุศลใหม่และเพียรเพื่อเพิ่มพูนกุศลเก่าและความเพียรในสัมมปปธาน ๔ คือ องค์แห่งสัมมาวายามะดังข้อความว่า “สัมมาวายามะ เป็นไฉน ?”^{๖๖} การระดมความเพียร (วิริยารัมภะ)...นี้เรียกว่า สัมมาวายามะ

๒) สงเคราะห์วิริยะเข้าในสัมมาวายามะ

ในอภิธรรมภาชนียะ แห่งพระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ แสดงวิริยะ คือ วิริยินทรีย์ ว่า “การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้นความบากบั่น ความชวนชวาย ความพยายามความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้ง ฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความเอาใจใส่ธุระ วิริยะวิริยินทรีย์ วิริยผละสัมมาวายามะ นี้เรียกว่า วิริยินทรีย์”^{๖๗}

ในพระอภิธรรมปิฎก ฉัมมสังคณี ได้แสดงวิริยะได้ชื่อว่าสัมมาวายามะ ดังข้อความว่า “สัมมาวายามะที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน? การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้นความบากบั่นความชวนชวายความพยายามความอุตสาหะความทนทานความเข้มแข็งความหมั่น ความมุ่งมั่นอย่างไม่ท้อถอยความไม่ทอดทิ้งฉันทะความไม่ทอดทิ้งธุระความเอาใจใส่ธุระวิริยะวิริยินทรีย์วิริยผละ สัมมาวายามะ ในสมัยนั้นนี้ชื่อว่า สัมมาวายามะ”^{๖๘} ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น

จากเนื้อความนี้ จึงสงเคราะห์ได้ว่าวิริยะ ได้ชื่อว่า สัมมาวายามะ และสัมมาวายามะมีองค์ธรรม คือ วิริยะ และได้ชื่อว่า วิริยินทรีย์

ในพุทธธรรม แสดงสัมมาวายามะว่า เป็นองค์มรรคข้อแรกในหมวดสมาธิ หรือ อธิจิตตสิกขา^{๖๙} มีคำจำกัดความแบบพระสูตรดังนี้

ภิกษุทั้งหลาย สัมมาวายามะ เป็นไฉน? นี้เรียกว่า สัมมาวายามะคือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑) สร้างฉันทะพยายามระดมความเพียร คอยเร้าจิตไว้มุ่งมั่นเพื่อ (ป้องกัน) อกุศลธรรมอันเป็นบาป ที่ยังไม่เกิด มิให้เกิดขึ้น

๒) สร้างฉันทะพยายาม ระดมความเพียร คอยเร้าจิตไว้ มุ่งมั่นเพื่อละอกุศลธรรมอันเป็นบาป ที่เกิดขึ้นแล้ว

^{๖๖} ดูรายละเอียดใน พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๙, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๗๙๙.

^{๖๗} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๒๒๐/๒๐๐.

^{๖๘} ดูรายละเอียดใน อภิ.สง.(ไทย) ๓๔/๒๒/๓๑.

^{๖๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, หน้า ๗๙๙.

๓) สร้างฉันทะพยายามระดมความเพียรคอยเร้าจิตใจไว้มุ่งมั่นเพื่อ(สร้าง) กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด ให้เกิดขึ้น

๔) สร้างฉันทะพยายามระดมความเพียรคอยเร้าจิตใจไว้มุ่งมั่นเพื่อความดำรงอยู่ไม่เลือนหายเพื่อปัญญาภาพเพื่อความไพบูลย์เจริญเต็มเปี่ยมแห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

ส่วนในอภิธรรม มีคำจำกัดความเพิ่มอีกแบบหนึ่ง ดังนี้

สัมมาวายามะ เป็นไฉน ? การระดมความเพียร (วิริยารัมภะ) ทางใจความก้าวหน้า ความบากบั่นความขะมักเขม้นความพยายามความอดสาหะความอดสู้ความเข้มแข็งความมั่นคง ความก้าวหน้าไม่ลดละความไม่ทอดทิ้งฉันทะความไม่ทอดทิ้งธุระการแบกหามเอาธุระไปวิริยะ วิริยอินทรีย์วิริยพละสัมมาวายามะวิริยสัมโพชฌงค์ที่เป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรคนี้เรียกว่า สัมมาวายามะ^{๗๐}

สัมมาวายามะอย่างที่แยกเป็น ๔ ข้อตามคำจำกัดความแบบพระสูตร นั้นเรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งว่าสัมมปปธาน^{๗๑} หรือ ปธาน ๔ และมีชื่อเรียกเฉพาะสำหรับความเพียรแต่ละข้อนั้นว่า

- ๑) สังวรปธานเพียรป้องกันหรือเพียรระวัง(อกุศลที่ยังไม่เกิด)
- ๒) ปหานปธานเพียรละหรือเพียรกำจัด(อกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว)
- ๓) ภาวนาปธานเพียรเจริญ หรือเพียรสร้าง (กุศลที่ยังไม่เกิด)
- ๔) อนุรักษนาปธานเพียรรักษาและส่งเสริม (กุศลที่เกิดขึ้นแล้ว)

ท่านได้ยกตัวอย่างในการใช้ความเพียรในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาว่า บางแห่งมีคำอธิบายแบบยกตัวอย่างความเพียร ๔ ข้อนี้^{๗๒} เช่น

๑) สังวรปธานได้แก่ภิกษุเห็นรูปด้วยจักขุแล้วไม่ถือนิมิต (ไม่คิดเคลิ้มหลงติดในรูปลักษณะทั่วไป)ไม่ถือนุพยุญชนะ (ไม่คิดเคลิ้มหลงติดในลักษณะปลีกย่อย) ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมอินทรีย์ที่เมื่อไม่สำรวมแล้วจะพึงเป็นเหตุให้บาปอกุศลธรรม หรืออภิชฌาและโทมนัสครอบงำเอาได้ย่อมรักษาจักขุนทรีย์ ถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์ พังเสียงด้วยหู สูดกลิ่นด้วยจมูก ลิ้มรสด้วยลิ้น ถูกต้องโณภูมัพพะด้วยกาย รู้ธรรมารมณด้วยใจ (ก็เช่นเดียวกัน)

๒) ปหานปธานได้แก่ภิกษุไม่ยอมให้กามวิตกพยาบาทวิตกวิหิงสาวิตกและบาปอกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วตั้งตัวอยู่ได้ย่อมละเสีย บรรเทาเสียกระทำให้หมดสิ้นไปเสียทำให้ไม่มีเหลืออยู่เลย

^{๗๐} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ.(ไทย) ๓๕/๑๘๑/๑๔๐ , ๓๕/๕๘๖/๓๒๐.

^{๗๑} ดูรายละเอียดใน อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๓/๑๙.

^{๗๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๘๐๐.

๓) ภาวนาปธานได้แก่ภิกษุเจริญโพชฌงค์ ๗ ประการซึ่งอิงวิเวกอิงวิราคะอิงนิโรธ โน้มไปเพื่อการสลัดพ้น

๔) อนุรักษนาปธานได้แก่ ภิกษुकอยณอมสมาธินิมิตต์อันดีคือ สัญญา ๖ ประการที่เกิดขึ้นแล้ว

จึงพอสรุปได้ว่า องค์แห่งสัมมาวายามะ คือ ความเพียรทั้ง ๔ ประการ(สัมมปธาน) เป็นหลักดังนั้น ผู้ทำความเพียรทั้งหลาย จึงจำเป็นจะต้องเพิ่มพูนพอกพูนในความเพียรทั้ง ๔ ประการจึงจะสามารถประสบความสำเร็จในกิจทางพระพุทธศาสนาพระพุทธองค์ตรัสว่าผู้ใดสำเร็จกิจในทางพระพุทธศาสนาได้แล้ว ถือว่า พ้นจากทุกข์ภัยในวัฏสงสารอันมีเบื้องต้นและที่สุดที่บุคคลตามไปไม่สามารถรู้ได้เลย ซึ่งเรื่องความเพียรนี้พระพุทธองค์ทรงแสดงแก่โพธิราชกุมาร ว่า เป็นคุณสมบัติของพระสาวกที่มีความตั้งใจในการปฏิบัติจริง ๆ ที่นำไปสู่เป้าหมายคือ มรรค ผล นิพพานเป็นปริโยสานได้^{๗๓}

๓) ความสำคัญพิเศษของความเพียร

ความเพียรเป็นคุณธรรมสำคัญยิ่งข้อหนึ่งในพระพุทธศาสนาดังจะเห็นได้จากการที่สัมมาวายามะเป็นองค์มรรคประจำ ๑ ใน ๓ ข้อ (สัมมาทิฐิสัมมาวายามะสัมมาสติ)ซึ่งต้องคอยช่วยหนุนองค์มรรคข้ออื่น ๆ ทุกข้อเสมอไปดังกล่าวแล้วข้างต้นและในหมวดธรรมที่เกี่ยวกับการปฏิบัติแทบทุกหมวดจะพบความเพียรแทรกอยู่ด้วยในข้อใดข้อหนึ่งการเน้นความสำคัญของธรรมข้อนี้ อาจพิจารณาได้จากพุทธพจน์^{๗๔} เช่น

ธรรมนี้เป็นของสำหรับผู้ปรารถนาความเพียร มิใช่สำหรับคนเกียจคร้าน^{๗๕}

ภิกษุทั้งหลายเรารู้ชัดถึงคุณของธรรม ๒ ประการคือ

๑) ความเป็นผู้ไม่สั่นโคขในกุศลธรรมทั้งหลาย (อสนตฺถุจฺจิตา กุสเลสุสมเมสุ)

๒) ความเป็นผู้ไม่ยอมถอยหลังในการบำเพ็ญเพียร (อปปฺภฺวาณิตาปธานสมิ)

...เพราะฉะนั้นแลเธอทั้งหลายพึงศึกษาดังนี้ว่า เราจักตั้งความเพียรอันไม่ถอยหลังถึงจะเหลือแต่หนังเอ็นและกระดูกเนื้อและเลือดในสรีระจะแห้งเหือดไปก็ตามที่ยังไม่บรรลุลผลที่บุคคลพึงลูถึงได้ด้วยเรี่ยวแรงของบุรุษด้วยความเพียรของบุรุษด้วยความบากบั่นของบุรุษแล้วที่จะหยุดยั้งความเพียรเสีย เป็นอันไม่มีเธอทั้งหลายพึงศึกษาฉะนี้แล^{๗๖}

๔) ความเพียรในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาต้องเป็นความเพียรที่พอดี

^{๗๓} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (บาลี) ๑๓/๓๔๔/๓๒๗., ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๔๔/๔๑๗.

^{๗๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, หน้า ๘๐๐.

^{๗๕} ดูรายละเอียดใน อง.อรรถก. (ไทย) ๒๓/๑๒๐/๒๓๗.

^{๗๖} ดูรายละเอียดใน อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๒๕๑/๖๔.

การประกอบความเพียรในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาต้องมีความสมดุลแห่งอินทรีย์ มิใช่คิดอยากทำความเพียรก็สักแต่ว่าระดมใช้กำลังกายเอาแรงเข้าทุ่มซึ่งอาจกลายเป็นการทรมาณตนเองทำให้เกิดผลเสียได้มาก^{๗๗} การใช้ความเพียรในการปฏิบัติวิปัสสนาต้องเป็นมัชฌิมาปฏิปทา คือทางสายกลางถ้าเคร่งตึงจนเกินไปก็ทำให้ใจฟุ้งซ่านหาสำเร็จกิจไม่ได้ถ้าหย่อนเกินไปก็เกียจคร้านง่วงนอนด้วยเหตุนี้จึงควรปรับอินทรีย์คือ วิริยะกับสมาธิให้เสมอกันเพราะว่า หากวิริยะมากสมาธิอ่อน ผู้ปฏิบัติจะฟุ้งซ่านแต่หากสมาธิมากความเพียรอ่อนผู้ปฏิบัติจะเกียจคร้านส่วนการปรับศรัทธากับปัญญาต้องให้เสมอกันเพราะถ้าศรัทธามากปัญญาน้อยผู้ปฏิบัติจะศรัทธาอย่างเดียวไม่มีปัญญาพิจารณาพระไตรลักษณ์แต่ถ้าปัญญามากศรัทธาอ่อนผู้ปฏิบัติมักจะไม่อยากเชื่อครูอาจารย์ดังนั้น ผู้ปฏิบัติจึงต้องใช้วิริยะคือความเพียรที่พอดี ไม่ตึงไม่หย่อนเกินไป และปรับอินทรีย์ให้สมดุลกัน จึงจะประสบผลสำเร็จในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

๕) ความเพียรตามหลักชาคริยานุโยค

ชาคริยานุโยคหมายถึง การประกอบความเพียรเครื่องต้นอยู่ คือ ความเพียรพยายาม ปฏิบัติธรรม ไม่เห็นการนอน ตื่นตัวอยู่เป็นนิตย์ ขำระจิตไม่ให้มีนิวรณ^{๗๘}

ในหนังสือสารานุกรมพระพุทธศาสนา พระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ให้ความหมายของ “ชาคริยานุโยค” ไว้ว่า การประกอบความเพียรไม่เห็นแก่หลับนอนเกินไปหรือไม่ยอมให้ความง่วงเหงาหาวนอนเข้าครอบงำ ท่านแสดงไว้ว่า กลางวัน ขำระจิตจากนิวรณด้วยเดินบ้าง นั่งบ้าง ตลอดวัน กลางคืน แบ่งเป็น ๓ ยามยามต้นขำระจิตอย่างนั้น ยามกลางพักผ่อน นอนตะแคงขวา ซ้อนเท้าเหลื่อมกัน มีสติสัมปชัญญะมนสิการสัญญาว่าจะลุกขึ้นยามที่สุด ลุกขึ้นทำความเพียรอย่างยามต้น ในบาลีไม่ได้กำหนดว่า ยามละกี่โมง แต่ในอรรถกถาโมรณปุณนิแสดงว่าคืนและวัน แบ่งเป็น ๖ ส่วน ตื่นทำความเพียร ๕ ส่วน นอนหลับ ๑ ส่วน คือ ตื่น ๒๐ ชั่วโมง หลับ ๔ ชั่วโมง^{๗๙}

พระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องความเพียรเครื่องต้นอยู่ไว้ในคณกโมคคัลลานสูตรว่า

“มาเถิด ภิกษุ เธอจงเป็นผู้ประกอบความเพียรเครื่องต้นอย่างต่อเนื่อง คือ เธอจงขำระจิตให้บริสุทธิ์จากกรรมทั้งหลายที่เป็นเครื่องขัดขวาง ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดวัน จงขำระจิตให้บริสุทธิ์จากกรรมทั้งหลายที่เป็นเครื่องขัดขวาง ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอด

^{๗๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), **พุทธธรรม**, หน้า ๘๐๑.

^{๗๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์**, (ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑), พิมพ์ครั้งที่ ๑๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๘๓.

^{๗๙} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **สารานุกรมพระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๕๕.

ปฐมยามแห่งราตรีดุจราชสีห์ โดยข้างเบื้องขวา ซ้อนเท้าเหลื่อมเท้า มีสัมปชัญญะ กำหนดใจ
พร้อมจะลุกขึ้น ตลอดมัชฌิมยามแห่งราตรี จงลุกขึ้นชำระจิตให้บริสุทธิ์จากกรรมทั้งหลายที่
เป็นเครื่องขัดขวาง ด้วยการจงกรม ด้วยการนั่งตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรี”^{๘๐}

และมีพระพุทธพจน์รับรองเรื่องความเพียรดังกล่าว อีกว่า “บุคคลผู้ไม่เกียจคร้านทั้ง
กลางวันทั้งกลางคืนจะข้ามโอฆะได้ ไม่จมในห้วงน้ำลึก”^{๘๑} ในเปรปิณฑุปมสูตรแสดงถึงความเพียร
ในการพิจารณาชั้นธโดยความไม่มีสาระสามารถละสังโยชน์ได้ว่า “ผู้ปรารถนาจากความเพียรมี
สติสัมปชัญญะ พึงพิจารณาชั้นทั้งหลายทั้งกลางวันกลางคืน...พึงละสังโยชน์ทั้งปวง”^{๘๒}

นอกจากคำว่า ความเพียร แล้ว ยังมีศัพท์อื่นที่เกี่ยวข้องกับความเพียรคือ ใน
โอวาทปาติโมกข์ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “ขันติคือความทนทาน เป็นตบะธรรมเป็นเครื่องเผากิเลส
อย่างยิ่ง นิพพานเป็นธรรมอย่างยิ่ง”^{๘๓} ท่านอธิบายว่าการจะบรรลุนิพพานนั้น ต้องมีตบะ^{๘๔} ตรงกับ
ทางพระพุทธศาสนาว่า ขันติ (ความอดทนความทนทาน) เป็นขันติที่ประกอบด้วยศีล สมาธิ และ
ปัญญา เพราะสามารถเผากิเลส ๓ กองคือ วิดีกมกิเลส ด้วยศีล ปริยภูฐานกิเลส ด้วยสมาธิ และ
อนุสัยกิเลสด้วยปัญญาเมื่อกล่าวโดยย่อคือ “มีปัญญา มีสติ ทำอาตภาพะ คือ ความเพียรเผา
กิเลส”^{๘๕}

ในทางปฏิบัตินั้นความเพียรจะเด่นอย่างเดียวไม่ได้เพราะถ้าความเพียรเด่นชัดเกินไปก็
จะไปก่อให้เกิดสภาวะทางตัณหาอยากได้จนเกิดความฟุ้งซ่านสมาธิไม่เกิดเช่นพระอานนท์
ปรารถนาบรรลุพระนิพพานท่านได้ใช้ความเพียรอย่างแรงกล้า แต่ก็ไม่สามารถพอเลิกละความเพียร
นั้นก็บรรลุผลทันที

สำหรับธรรมที่นำมาปฏิบัติควบคู่กับความเพียรคือสมาธินั่นเอง เพราะบุคคลที่เจริญ
ความเพียรควบคู่กับสมาธิจะทำให้ไม่เร่งและเกียจคร้านจนเกิดโมหะครอบงำที่เรียกว่า มิจฉาสมาธิ
ดูเรื่องพระโมคคัลลานเถระที่เจริญสมาธิอย่างแรงกล้าจนสภาวะธรรมไม่ก้าวหน้า ต่อมาพระผู้มี

^{๘๐} ดุรายละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๗๕/๘๐.

^{๘๑} ดุรายละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๙๖/๑๐๒.

^{๘๒} ดุรายละเอียดใน ส.บ. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๘๓.

^{๘๓} สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน), **โสฬสปัญหา**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๔), หน้า ๑๐๘.

^{๘๔} คำว่า ตบะ เป็นศัพท์ที่ศาสนาพราหมณ์นิยมใช้กัน เช่น นำพินนำไม้มาเผาบ้าง การทรมานตนให้
ลำบากบ้าง เป็นต้น ซึ่งคำว่า ตบะนี้ก็มิใช่ในทางพระพุทธศาสนาคือมงคลสูตร ว่า ตโป จ ความว่า ความเพียร

^{๘๕} สมเด็จพระญาณสังวร (เจริญ สุวฑฺฒโน), **โสฬสปัญหา**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๔), หน้า ๑๐๙.

พระภาคก็ทรงแนะนำอุบายต่าง ๆ เพื่อออกจากอำนาจสมาธิ จากนั้นก็บรรลุลุธรรม เพราะความเพียรทำตามคำแนะนำของพระผู้มีพระภาคนั่นเอง^{๘๖}

๔.๗.๕. มีปัญญาเห็นความเกิดดับ

หลักการปฏิบัติเพื่อพัฒนาปัญญาสู่การบรรลุลุธรรมนั้นในพระพุทธศาสนาสิ่งที่เป็นที่พึงอันแท้จริงในชีวิต คือพระธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ทรงแสดงไว้ในพระไตรปิฎกซึ่งจะทำให้ผู้ที่ได้ฟังได้ศึกษามีความเข้าใจตามความเป็นจริง เป็นไปเพื่อการเจริญขึ้นของปัญญาหลักการฝึกปัญญาด้วยการปฏิบัติมี ๒ อย่างคือ ๑.การละ และ ๒.การทำให้มีให้เป็นขึ้น^{๘๗} เพื่อขัดเกลากิเลสจนหมดสิ้น ถ้าหากว่าไม่ได้อาศัยพระธรรม ไม่มีการอบรมจิตและเจริญปัญญาแล้วการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏฏ์ก็จะดำเนินไปอย่างไม่มีวันจบสิ้น ดังนั้น จึงต้องเริ่มสะสม อบรมจิตเจริญปัญญาด้วยตนเองเห็นประโยชน์สูงสุดของปัญญา เพิ่มพูนความเข้าใจถูกต้องเห็นถูกต้องในพระสัทธรรมไปตามลำดับจึงจะเป็นการพัฒนาปัญญาที่ถูกต้อง

๑) วิธีการพัฒนาปัญญินทรีย์

อินทรีย์ แปลว่า สภาพที่เป็นใหญ่ในกิจของตน คือ ธรรมที่เป็นเจ้าการในการทำหน้าที่อย่างหนึ่ง ๆ ในที่นี้หมายถึงเป็นเจ้าการในการทำหน้าที่กำจัดกวาดล้างอกุศลธรรมซึ่งเป็นฝ่ายตรงข้ามเช่นความเพียรจำกัดความเกียจคร้าน ทำให้เกิดความพร้อมในการทำงานและปฏิบัติธรรมก้าวหน้าไปได้^{๘๘} มีทั้งหมด ๕ อย่าง คือ (๑) สัทธินทรีย์ อินทรีย์ คือ ศรัทธา (๒) วิริยินทรีย์ อินทรีย์ คือ วิริยะ (๓) สตินทรีย์ อินทรีย์ คือ สติ (๔) สมาธินทรีย์ อินทรีย์ คือ สมาธิ (๕) ปัญญินทรีย์ อินทรีย์ คือ ปัญญา จะได้แสดงวิธีการพัฒนาปัญญินทรีย์ ที่จะทำให้แข็งแกร่งตลอดใน อริยสัจธรรมไว้ดังต่อไปนี้

ปัญญินทรีย์ เป็นอย่างไร อริยสาวกในธรรมวินัยนี้เป็นผู้มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญา เป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะ ขำแรกกิเลส ให้ถึงความสิ้นทุกข์

^{๘๖} ชุตินมถนุ เพ็ญมณี, สติปัญญา ๔ : ภาคปฏิบัติ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙), หน้า ๑๙๖ – ๑๙๗.

^{๘๗} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒโน). คู่มือปัญญา. พิมพ์ครั้งที่ ๒. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕. หน้า ๓๖.

^{๘๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๘๗๕ – ๘๗๗.

โดยชอบเรารู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี่ทุกข์ นี่ทุกข์สมุทัย นี่ทุกข์นิโรธ นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา
นี้เรียกว่าปัญญินทรีย์ ภิกษุทั้งหลาย อินทรีย์ ๕ ประการนี้^{๘๙}

จิตที่มีคุณภาพถูกพัฒนาด้วยขณิกสมาธิที่มีกำลัง เปรียบเหมือนกระจกเงาที่บุคคลขัดสีอยู่
เสมอ ละอองธุลีในกระจกจะถูกเช็ดล้างสะอาด เหลือเพียงความใสสะอาดของกระจกที่สะท้อนภาพ
ข้างหน้าอย่างชัดเจน เปรียบเหมือน เมื่อนักปฏิบัติมีสมาธิเช่นนี้แล้วก็จะเกิดปัญญาหยั่งเห็น
สภาวะธรรมตามความเป็นจริง โดยการหยั่งรู้ไตรลักษณ์ ๓ คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา
การรับรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริงอย่างนี้เป็นปัญญาที่มีกำลังถึงความเป็นอินทรีย์ ปัญญาดังกล่าว
เกิดจากสมาธิที่มีสติเป็นหลักในการปฏิบัติธรรม เรียกว่าภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาเกิดจากการ
ฝึกอบรมจิต^{๙๐}

๒) วิธีการพัฒนาปัญญาพละ

พละ แปลว่ากำลัง หมายถึง กำลังแรง ความเข้มแข็งภายในตนซึ่งเป็นเครื่องต่อต้าน
อกุศลธรรมที่เป็นปรปักษ์ กล่าวคือเมื่อใดธรรมที่เป็นกำลังภายในนี้เกิดขึ้นในใจ เมื่อนั้นอกุศลธรรม
ฝ่ายปรปักษ์จะไม่มีโอกาสเกิดขึ้นได้^{๙๑} เพราะธรรมที่เป็นกำลังนี้จะต้านทานไว้ ป้องกันไว้อย่าง
มั่นคงและแข็งแรงมิหวั่นไหวมิให้อกุศลธรรมครอบงำได้ มีทั้งหมด ๕ อย่าง คือ (๑) ศรัทธาพละ
ความเชื่อมั่นเลื่อมใสที่มีกำลัง (๒) วิริยพละ ความเพียรที่มีกำลัง (๓) สติพละ ความระลึกูที่มีกำลัง
(๔) สมาธิพละ ความตั้งมั่นที่มีกำลัง (๕) ปัญญาพละ ความหยั่งเห็นที่มีกำลัง

วิปัสสนาปัญญาจึงเป็นปัญญาที่รู้เห็นสภาพความจริงของชีวิตมิใช่ปัญญาที่ฉลาด
ปราดเปรื่องรอบรู้เรื่องสภาพต่าง ๆ ซึ่งสภาพความจริงในข้อนี้จะต้องเข้าไปรู้ได้ด้วยการไปเจริญ
วิปัสสนาโดยตรงจะมานั่งคิดพิจารณาไม่ได้ต้องเข้าไปกำหนดรู้จริง ๆ วิปัสสนาภาวนาไม่ใช่คิดแล้วรู้
หากแต่ดูแล้วเห็น^{๙๒}

เมื่อนักปฏิบัติได้สั่งสมอบรมให้เพิ่มพูนก็จะมีกำลังมากขึ้น จนกระทั่งกำจัดธรรมที่
ตรงกันข้ามเรียกว่า ปฏิปักษ์ธรรม ธรรมเหล่านี้เหมือนนายพลผู้บังคับบัญชากองทัพ ๕ คน เมื่อมี
ความสามัคคีร่วมมือกัน ก็จะสามารถป้องกันประเทศของตนเองไม่ให้ข้าศึกุกรานได้ เมื่อธรรมทั้ง

^{๘๘} ดูรายละเอียดใน พุ.ธ. (ไทย) ๓๑/๑๘๔/๒๕๐.

^{๘๙} พระคันธสาราภิวังศ์, โพธิปักขิยธรรม, หน้า ๑๐๖.

^{๙๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕.
(กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๓.), หน้า ๒๖๓.

^{๙๑} พระมหาอุเทน ปญญาปริทตโต (สัจจัง), วิปัสสนาภาวนา, หน้า ๔๖.

๕ เหล่านี้เกิดร่วมกันและผสมผสานกัน ก็จะทำให้มีกำลังมาก จนกระทั่งสามารถกำจัดกิเลสที่เหมือน อริยราชศัตรูได้^{๙๓}

สาเหตุที่อินทรีย์ ๕ ประการอาศัยแล้วกลายเป็นพละ ๕ และที่พละ ๕ ประการอาศัยแล้วกลายเป็นอินทรีย์ ๕ ประการ เป็นอย่างไร คือ สิ่งใดเป็นสัทอินทรีย์ สิ่งนั้นเป็นสัทธาพละ สิ่งใดเป็นสัทธาพละ สิ่งนั้นเป็นสัทอินทรีย์ สิ่งใดเป็นวิริยอินทรีย์ สิ่งนั้นเป็นวิริยพละ สิ่งใดเป็นวิริยพละ สิ่งนั้นเป็นวิริยอินทรีย์ สิ่งใดเป็นสติอินทรีย์ สิ่งนั้นเป็นสติพละ สิ่งใดเป็นสติพละ สิ่งนั้นเป็นสติอินทรีย์ สิ่งใดเป็นสมาธิอินทรีย์ สิ่งนั้นเป็นสมาธิพละ สิ่งใดเป็นสมาธิพละ สิ่งนั้นเป็นสมาธิอินทรีย์ สิ่งใดเป็นปัญญอินทรีย์ สิ่งนั้นเป็นปัญญาพละ สิ่งใดเป็นปัญญาพละ สิ่งนั้นเป็นปัญญอินทรีย์ ภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำไหลไปสู่ทิศปราจีน บ่าไปสู่ทิศปราจีน หลากไปสู่ทิศปราจีน กลางแม่น้ำนั้นมีเกาะ เหตุที่จะให้นับว่าแม่น้ำนั้นมีกระแสน้ำเดียวมีอยู่ และเหตุที่จะให้นับว่าแม่น้ำนั้นมี ๒ กระแสน้ำมีอยู่ เหตุที่จะให้นับว่าแม่น้ำนั้นมีกระแสน้ำเดียวมีอยู่ แม่น้ำใดภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้ก็ฉันทันเหมือนกัน ภิกษุทั้งหลาย ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันหาอาสวะมิได้ เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเอง เข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน เพราะอินทรีย์ ๕ ประการที่ภิกษุนั้นเจริญทำให้มากแล้ว^{๙๔}

ปัญญาพละ เป็นอย่างไรคือ ชื่อว่าปัญญาพละ เพราะไม่หวั่นไหวเพราะอวิชชา ชื่อว่าปัญญาพละ เพราะมีสภาวะอุปถัมภ์สหชาตธรรม ชื่อว่าปัญญาพละ เพราะมีสภาวะให้การบุคคลตั้งอยู่เฉพาะในนิโรธนี้เป็นปัญญาพละ^{๙๕}

ปัญญาที่จัดเป็นปัญญาพละต้องเป็นปัญญาที่กำจัดอวิชชาหรือโมหะได้ โดยเป็นปัญญาที่เกิดจากการอบรมจิตเท่านั้น ในขณะที่ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนามีสมาธิมากขึ้นเขาย่อมเกิดปัญญาปัญญาหยั่งรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริง ผู้ปฏิบัติธรรมรับรู้สภาวะพองมีลักษณะตั้ง สภาวะยุบมีลักษณะหย่อน โดยไม่รู้สึกละเอียดของท้องหรือร่างกายส่วนใดส่วนหนึ่ง ในขณะนั้นไม่มีตัวเราของเรา บุรุษสตรี มีเพียงสภาวะที่เกิดขึ้นตามเหตุปัจจัยและดับลงไปตามธรรมชาติอย่างนี้เป็นต้น^{๙๖}

ปัญญินทรีย์ และปัญญาพละเป็นปัญญาที่ควบคู่กัน เหมือนแม่น้ำสายเดียวกัน ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า สิ่งใดเป็นปัญญินทรีย์ สิ่งนั้นเป็นปัญญาพละ สิ่งใดเป็นปัญญาพละ สิ่งนั้นเป็นปัญญินทรีย์ ปัญญาทั้งสองนี้ เป็นปัญญาเกิดจากการฝึกอบรมภาวนาอย่างต่อเนื่อง จนเกิดความสมดุลของอินทรีย์ทั้ง ๕ โดยศรัทธากับปัญญาสมาเสมอสมดุลกัน วิริยะกับสมาธิสม่ำเสมอ

^{๙๓} พระคันธसारิกวงศ์, โพธิปักขิยธรรม, หน้า ๑๑๔.

^{๙๔} ดุราลละเอียดใน ส. ม. (ไทย) ๑๑/๕๑๓/๓๒๕.

^{๙๕} ดุราลละเอียดใน พ. ป. (ไทย) ๓๑/๔๔/๕๑๔.

^{๙๖} พระคันธसारิกวงศ์, โพธิปักขิยธรรม, หน้า ๑๑๘.

สมดุลกัน ปัญญาอินทรีย์จึงมีความแก่กล้า เป็นปัญญาพละที่มีกำลัง ส่งผลให้โพชฌงค์ หรือ สัมโพชฌงค์นั้นทั้ง ๗ องค์ ซึ่งเป็นองค์แห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้เจริญงอกงามขึ้น เมื่อสภาวะที่ทำให้เกิดความสม่ำเสมอ ไมโอรเอนไปด้านใดด้านหนึ่งนั้น ท่านเรียกว่า ตัตรมฺชฌตฺตตา นั่นก็คือ อุเบกขาสัมโพชฌงค์นั่นเอง อุเบกขาสัมโพชฌงค์นี้ เกิดขึ้นได้ด้วยอำนาจของโพชฌงค์ทั้ง ๖ ที่บำเพ็ญมาตั้งแต่ต้น เรียกว่าเป็นผลของโพชฌงค์ทั้ง ๖ ข้างต้นนั้น และพยายามอบรม โพชฌงค์ทั้ง ๖ ในขณะนั้นนักปฏิบัติย่อมรู้สึว่าการปฏิบัติของตนเป็นไปตามธรรมชาติข้อนี้เปรียบได้กับสารถินั่งอยู่บนรถม้าที่แล่นไปตามคำสั่ง โดยไม่ต้องลงแส้ แหงปฏัก หรือบังคับรถ แต่รถม้าก็แล่นไปสู่ที่หมายได้ตามที่สารถินั่ง แล่นตรงสู่พระนิพพาน ด้วยอำนาจของปัญญาอินทรีย์ที่แก่กล้าจนเกิดเป็นปัญญาพละ ส่งผลให้อุเบกขาสัมโพชฌงค์อันเป็นองค์แห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้เกิดขึ้นเป็นลำดับไป

สุภีร์ ทุมทอง “ศึกษาการพัฒนาอินทรีย์สังวรในพระพุทธศาสนาเถรวาท” พบว่า “ปัญญา คือปัญญาที่เต็มรอบแต่ละหนจะอาศัยอินทรีย์เหล่าอื่นที่สมดุลเป็นบาพฐานเกื้อกูลเสมอ ปัญญาอินทรีย์เป็นภาวะตระหนักรู้ฝ่ายพินิจสภาวะธรรมผ่านแว่นส่องอริยสัจ ๔ คือความทุกข์ สาเหตุที่เกิดขึ้นทุกข์ ความดับทุกข์และหนทางดำเนินสู่ความดับทุกข์ปัญญาอินทรีย์นี้เป็นของนักปฏิบัติโดยอาศัยการเรียนรู้จากประสบการณ์ตรงของผู้ที่ผ่านการประสบความทุกข์ การเห็นสาเหตุจากทุกข์นั้น ความดับทุกข์ และหนทางดำเนินสู่ความดับทุกข์ ทุกสิ่งเกิดขึ้นในจิต เมื่อมันจะดับลง มันก็ดับลงไป ในจิต”^{๙๗} การพัฒนาปัญญามีเป้าหมายสูงสุด คือ การบรรลุธรรมซึ่งเป็นภาวะชีวิตที่พบความสงบสุขอย่างแท้จริง ลักษณะสำคัญของภาวะนี้ คือ การมองสรรพสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง รู้ลักษณะที่เข้าไปเสมอเหมือนกันหมดคือ สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน รู้เท่าทันสมมุติบัญญัติ ไม่ถูกหลอกให้หลงไปตามรูปลักษณ์ภายนอกของสิ่งทั้งหลาย และยอมรับความจริง^{๙๘}

พระคณิน โสทโร (เมืองเกิด) ได้ศึกษาเรื่อง “ศึกษาการพัฒนาปัญญาเพื่อการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”พบว่า “การปฏิบัติเพื่อพัฒนาปัญญาสู่การบรรลุธรรม จะเกิดขึ้นได้ยาก หากพบปัญหาและอุปสรรค ที่เป็นอุปสรรคขวางกั้นเหล่านี้ ได้แก่ (๑) อันตราย ๕ (๒) ปลิโพธ ๑๐ (๓) วิปลาส ๔ (๔) อุปสรรค ๖ (๕) เครื่องกั้น ๕ และ (๖) กิเลสเครื่องตรึงจิตดุจตะปู ๕ ประการ (๓) วิปัสสนูปกิเลส ๑๐ โดยเฉพาะวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ นั้นที่จริงเป็นเรื่องดี ปิตักดิ์ดี ความสุขก็ดี ความสงบก็ดี ความรู้สดีก็ดี เป็นเรื่องดีที่เกิดขึ้นมา แต่ว่าเสียตรงที่มีนิกันติ คือ ความเข้าไปยินดีติดใจหลงใหลในสภาวะนั้น ๆ ทำให้การเจริญวิปัสสนาปัญญาไม่ก้าวหน้า ไปติดอยู่แค่

^{๙๗} สุภีร์ ทุมทอง “ศึกษาการพัฒนาอินทรีย์สังวรในพระพุทธศาสนาเถรวาท” ,วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๒๘

^{๙๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), ประโยชน์สูงสุดชีวิตนี้, หน้า ๔๒-๔๓.

นั้น ธรรมทั้งหมดที่กล่าวมานี้ ล้วนเป็นเหตุเป็นปัจจัยสำคัญ ที่ขัดขวางความเจริญก้าวหน้าในการพัฒนาปัญญาสู่การบรรลุธรรม จำเป็นอย่างยิ่งที่ผู้ปฏิบัติทั้งหลาย จะต้องตั้งใจและเอาใจใส่ปัจจุบัน ขณะให้มาก และต่อเนื่องเป็นพิเศษ บางครั้งต้องใช้สติปัญญาเฉพาะหน้าของแต่ละบุคคล ซึ่งอาจจะใช้ได้ผลเป็นบางครั้งบางคราวและบางคนเท่านั้น”^{๙๙}

พระมหาอานวย อานนโท (จันทร์เปล่ง) ได้ศึกษาเรื่อง “การศึกษาบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท” พบว่า ผลของการบรรลุธรรมนั้นมี ๔ ระดับ คือ โสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และอรหัตตผล ซึ่งผลของการบรรลุธรรมแต่ละระดับตั้งแต่กิเลสอย่างหยาบไปจนถึงกิเลสอย่างละเอียด พร้อมทั้งเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของบุคคลนั้นๆตามไปด้วย^{๑๐๐}

เมื่อพัฒนาปัญญาจนถึงขั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนา (มรรคปัญญา ผลปัญญา) จึงเรียกว่าผู้บรรลุธรรม หรือที่เรียกว่า อริยบุคคล หรือพระอริยะ ซึ่งแปลว่า ผู้เจริญบ้าง ท่านผู้ประเสริฐบ้าง หรือท่านผู้ไกลจากกิเลส ซึ่งจัดเป็นสาวกที่แท้ของพระพุทธเจ้าที่เรียกว่า สาวกสงฆ์ เป็นต้น ในการบรรลุธรรมนั้น มีด้วยกัน ๔ ระดับ คือ

๑. โสดาบัน เป็นผู้ถึงกระแสนี้คือเข้าสู่มรรค เดินทางถูกต้องอย่างแท้จริง หรือปฏิบัติถูกต้องตามอริยมรรคอย่างแท้จริงแล้ว

๒. พระสกทาคามี ผู้กลับมาสู่โลกนี้อีกครั้งเดียวเป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในขั้นศีลได้พอประมาณในสมาธิ และทำให้พอประมาณในปัญญา^{๑๐๑}

๓. พระอนาคามี คือผู้จะปรินิพพานในที่ผุดเกิดขึ้น ไม่กลับมาอีก เป็นผู้ทำได้ศีลสมาธิบริบูรณ์ แต่ปัญญาทำได้พอประมาณ

๔. พระอรหันต์ คือ ผู้ควรแก่ทักษิณาหรือการบูชาพิเศษ เป็นผู้สิ้นอาสวะ^{๑๐๒} เป็นผู้ทำได้บริบูรณ์ในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา^{๑๐๓}

^{๙๙} พระคณิน โสทโร (เมืองเกิด) “ศึกษาการพัฒนาปัญญาเพื่อการบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้า ๙๗

^{๑๐๐} พระมหาอานวย อานนโท (จันทร์เปล่ง) “การศึกษาบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), บทคัดย่อ.

^{๑๐๑} ดุราลัยละเอียดใน อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๗/๓๑๓., อัง.นวก. (ไทย) ๒๓/๑๒/๔๕๗.

^{๑๐๒} วิสุทธิ. (ไทย) ๘๑๖/๑๑๔๐.

^{๑๐๓} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๘๘/๓๑๖.

ในวิธีการทำให้อินทรีย์แก่กล้านี้ก็ต้องใช้ความเพียรในการปฏิบัติอย่างต่อเนื่องไม่ลดละ ซึ่งการกำหนดอารมณ์พระกรรมฐาน วิปัสสนาญาณจึงจะแก่กล้าและพัฒนาขึ้นไปโดยลำดับ

การอบรมอินทรีย์ให้แก่กล้าด้วยการปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง ตรงกับศัพท์ว่า “สาตจกิริยาสมปาเทติ”^{๑๐๔} ท่านพระกุกกุฬสัจจะ อธิบายว่า การปรับอินทรีย์นี้ต้องรู้สังขารธรรม คือ รูปนามเสียก่อน ต่อมาต้องมีความเพียรจดจ่ออยู่กับอารมณ์นั้นๆ ตามความเป็นจริง และประการสุดท้ายคือ ต้องมีความต่อเนื่องในการกำหนดตั้งแต่ตื่นนอนจนเข้านอนอย่างไม่ขาดสายที่เรียกว่า สาตจกิริยานั่นเอง จึงชื่อว่า เจริญความเพียรอย่างถูกต้อง^{๑๐๕} พระพุทธองค์ทรงรับรองเรื่องความเพียรไว้ว่า ผู้ที่ปฏิบัติธรรมกรรมฐานนั้นถือว่าเป็นการเพ่งพินิจธรรมอยู่ เมื่อความทนทานต่อการเพ่งพินิจธรรมอยู่ อธิบายย่อมนเกิด คือ ฉันทะย่อมนเกิด ย่อมอุตสาหะ ย่อมใช้ดุลยพินิจ ย่อมตั้งความเพียร ย่อมทำให้แจ้งปรมาตมสัจจะ ด้วยนามกาย และย่อมเห็นทะเลบุรูปรัง ด้วยปัญญา^{๑๐๖}

นอกจากองค์คุณในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๓ ประการ มีอาตาปี สัมปชาโน สติมา เป็นองค์คุณนี้แล้วในปธานียังคสูตร^{๑๐๗} ได้กล่าวถึงคุณสมบัติของผู้บำเพ็ญเพียรไว้ ๕ ประการคือ

๑. เป็นผู้มีศรัทธาเชื่อพระปัญญาเครื่องตรัสรู้ของพระตถาคตว่า “พระผู้มีพระภาค เป็นพระอรหันต์ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบเพียบพร้อมด้วยวิชาและจรณะ เสด็จไปดี รู้แจ้งโลก เป็นสารถีฝึกผู้ที่ควรฝึกได้อย่างยอดเยี่ยม เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นพระพหูเจ้า เป็นพระผู้มีพระภาค”

๒. เป็นผู้มีความอดทนน้อยมีโรคเบาบางประกอบด้วยไฟธาตุสำหรับย่อยอาหารสม่ำเสมอไม่เย็นนักไม่ร้อนนักปานกลางเหมาะแก่การบำเพ็ญเพียร

๓. เป็นผู้ไม่เฝ้าอดไม่มีมารยาทำตนให้เปิดเผยตามความเป็นจริงในศาสดาหรือในเพื่อนพรหมจารีผู้รู้ทั้งหลาย

๔. เป็นผู้ปรารถนาความเพียรเพื่อละอกุศลธรรมเพื่อให้กุศลธรรมเกิดขึ้นมีความเข้มแข็งมีความบากบั่นมั่นคงไม่ทอดธุระในกุศลธรรมทั้งหลาย

๕. เป็นผู้มีความปัญญาคือประกอบด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาเห็นทั้งความเกิดและความดับอันเป็นอริยะขันธ์กิเลสให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ

ข้อความในพระสูตรที่พระพุทธเจ้าตรัสถึงการบรรลุธรรมดังนี้

^{๑๐๔} พระกุกกุฬสัจจะ, **ธรรมบรรยายภาคปฏิบัติ**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (ชลบุรี : วัดภักทันทะอาสาฬหาราม, ๒๕๕๐), หน้า ๑๓๖.

^{๑๐๕} เรื่องเดียวกัน , หน้า ๑๓๖.

^{๑๐๖} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๓/๖๕๗/๖๐๕.

^{๑๐๗} ดูรายละเอียดใน อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๕๓/๙๒, อง.ปญจก.อ. ๓/๕๓/๒๙

“ราชกุมาร ไม่ต้องถึง ๑ คืน ๑ วัน ภิกษุผู้ประกอบด้วยองค์แห่งความเพียร ๕ ประการนี้ เมื่อได้ตถาคตเป็นผู้แนะนำ มีตถาคตสั่งสอนในเวลาเย็น ก็จักบรรลุคุณวิเศษได้ในเวลาเช้า มีตถาคตสั่งสอนในเวลาเช้า ก็จักบรรลุคุณวิเศษได้ในเวลาเย็น”^{๑๐๘}

๔.๘ สรุปท้ายบท

ในการนำหลักธรรมเพื่อการเจริญวิปัสสนาภาวนาและพัฒนาอินทรีย์เพื่อการบรรลุธรรมที่เกิดขึ้นจากการศึกษาและปฏิบัติตามหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา เป็นเหตุให้มนุษย์ผู้ฝึกดีแล้วตามแนวทางพระศาสนาได้รับประโยชน์สูงสุด ที่สามารถกำจัดกิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งหลายที่ทำให้จิตใจที่เร้าร้อนให้สงบได้อย่างเด็ดขาด ด้วยหลักการเจริญวิปัสสนาในโพธิราชกุมารสูตรนี้เริ่มตั้งแต่การละกามคุณ ๕ การเจริญสมถกรรมฐานเพื่อให้ได้ฌานสมาบัติและยกฌานนั้นเป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนาเห็นแจ้งในอริยสัจ ๔ อันเป็นการเห็นเหตุและปัจจัยในรูปนามตามหลักปฏิจจนุปบาทจนเกิดญาณปัญญาจำแนกบุคคลตามการปฏิบัติที่สมควรแก่การบรรลุธรรมและรู้เท่าทันความจริงของธรรมชาติทั้งปวง เข้าใจชัดว่าสรรพสิ่งทั้งหลายตกอยู่ในความเป็นพระไตรลักษณ์คือเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเข้าไปยึดมั่นถือมั่นอะไรได้เลยเป็นอนัตตาปล่อยวางสลัดคืนรูปนาม จึงสามารถใช้ชีวิตในโลกนี้ได้อย่างสงบและสันติ ด้วยความสมบูรณ์ในอินทรีย์สังวรทั้งกายและจิตเป็นอิสระจากเครื่องพัวพันนาการของกิเลสทั้งปวงของโลกสมมุติ ไม่มีอะไรหรือความเป็นไปใด ๆ ในโลกที่จะมาทำให้จิตหวั่นไหวได้อีกต่อไป สามารถดำเนินชีวิตอยู่ด้วยความสุขด้วยสติปัญญาที่สมบูรณ์อันเป็นการปฏิบัติตรงตามแนวทางของพระพุทธเจ้าประกอบด้วยมรรค มีองค์ ๘ มีสัมมาทิฐิเห็นตรงตามความจริงเหมือนอย่างพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในพุทธประวัติที่ท่านดำเนินไปถึงตรงหนทางแห่งวิมุตตินั้นแล้วด้วยปัญญาที่เข้าใจถูกในหนทางที่หมดจดเป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์แห่งจิต

อริยมรรคย่อมนำให้ถึงสุขด้วยการบรรลุธรรมในปัจจุบันชาติซึ่งอาศัยสิ่งที่สำคัญ ๒ ประการที่ปรากฏในโพธิราชกุมารสูตรนี้คือมีคุณสมบัติ ๕ ประการแห่งการถึงพร้อมด้วยความเพียรเรียกว่า ปธานียังคะ ความเพียรประกอบด้วย ๑. ศรัทธา ๒. มีโรคน้อย ๓. ไม่โอ้อวด ไม่มีมายา ๔. มีความเพียรไม่ทอดธุระ ๕. มีปัญญา ประการหนึ่งและได้พบพระพุทธเจ้าเป็นผู้แนะนำสั่งสอนด้วยพระองค์เองอีกประการหนึ่งก็สามารถบรรลุธรรมนำสุขได้ในที่สุด

^{๑๐๘} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/-/๔๑๙.